

ALİYA İZZETBEGOVIÇ’TE DİN VE SANAT

Birkan YAĞIZ

Yüksek Lisans Tezi

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

2022

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

Birkan YAĞIZ

ALİYA İZZETBEGOVİÇ’TE DİN VE SANAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU**

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “**Aliya İzzetbegoviç’te Din ve Sanat**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

22/12/2022

Birkan YAĞIZ

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU danışmanlığında, Birkan YAĞIZ tarafından hazırlanan bu çalışma 22/12/2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi :Prof. Dr. Celal BÜYÜK

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Fatimatüzzehra YAŞAR

İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ, KAPSAMI VE KAYNAKLARI	3
A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	3
B. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Kaynakları	5
C. Konuyla İlgili Yapılmış Bazı Çalışmalar	5
II. ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN HAYATI, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEME ETKİSİ	7
A. Hayatı	7
B. Eserleri.....	11
C. Yaşadığı Döneme Etkisi	12

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE SANATA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. DİN NEDİR?	15
1.2. SANAT NEDİR?	19
1.2.1. Dinde Sanatın Yeri ve Önemi	23
1.2.2. Sanatın İnsan Yaşamındaki Yeri	24
1.3. DİN VE SANAT İLİŞKİSİ.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DİN VE SANAT ANLAYIŞI

2.1. DİN ANLAYIŞI VE DİN İLE İLİŞKİLİ BAZI TEMEL KAVRAMLAR	29
2.1.1. Metafizik Düşünce	31
2.1.2. Ruh ve Beden	34
2.1.3. Düalizm	39

2.1.4. Nihilizm.....	40
2.2. SANAT ANLAYIŞI.....	41
2.2.1. Sanat Eseri ve Tefekkür	43
2.2.2. Sanat ve Bilim	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN ÖZGÜN, ÖZGÜN OLMAYAN SANATA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ VE DİN-SANAT İLİŞKİSİNE BAKIŞI

3.1. ÖZGÜN SANAT ANLAYIŞI.....	47
3.1.1. Orijinallik	48
3.1.2. Dinî Sanat	51
3.2. ÖZGÜN OLMAYAN SANATA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ	54
3.2.2. Sanatkâr ve Tecrübe	57
3.2.2. Sanat, Tarih ve Tekâmül	59
3.3. DİN VE SANAT İLİŞKİSİNE BAKIŞI	61
SONUÇ.....	68
KAYNAKÇA	72
ÖZGEÇMİŞ.....	78

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALİYA İZZETBEGOVİÇ’TE DİN VE SANAT

Birkan YAĞIZ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

2022, 78 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Prof. Dr. Celal BÜYÜK

Dr. Öğr. Üyesi Fatimatüzzehra YAŞAR

Aliya İzzetbegoviç, son yüzyılda yaşamış düşünce ve devlet adamlarından birisidir. Birçok konuda farklı görüşler öne süren İzzetbegoviç’in önemli gördüğü konulardan birisi de din ve sanat konusudur. İzzetbegoviç’te din ve sanat ilişkisini konu edinen bu çalışmada, içerik analizi yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı İzzetbegoviç’in din ve sanat hakkındaki görüşlerine yer verilerek din ve sanat alanında yeni bir bakış açısı ortaya koymaktır. Tarih boyunca din ve sanat arasında çok güçlü bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Bu ilişkinin varlığını destekleyecek bazı örnekler vardır.

Batıda Gospel tarzı müzikte dini terimlerin kullanılması, Yunanlıların Gregoryen ilâhîlerindeki bazı müzik modlarını kullanmaları, tasavvuf müziğinde icra edilen konular, din ve sanat arasındaki ilişkiyi gösteren bazı örneklerdir. İzzetbegoviç, sanatı dinden bağımsız olarak ele almayıp sanatı, hakikate varmada bir araç olarak görmektedir. O, din ve sanatın yüzyıllardır kader birliği içerisinde olduklarını düşünmektedir. İzzetbegoviç’e göre din ve sanat madalyonun iki farklı yüzüdür. Her ikisi de insanın bu dünyaya ait olmadığını ve bu âlemde vatan hasreti çektiğini anlatmaya çalışmaktadır. Din ve sanat anlatış tarzlarıyla farklı olsa da temel de ikisi de aynı fonksiyonu icra etmektedirler. İzzetbegoviç’e göre din ve sanat insanın şahsiyetini yücelterek onu özgür kılan bir ortam sağlarken Batı medeniyeti ve onun kendisine amaç edindiği sekülerizm aksi istikamette insanı geriletmekte ve onu değersizleştirmektedir. Düşünürümüz, iptidai ve az gelişmiş toplumların bize birer sanat örneği sunduklarını ifade etmiştir. Örneğin Kızılderililer, Afrikalılar ve ilkel topluluklar bugünün uygar milletlerinden daha sanatlı ve estetik bir hayat yaşamaktaydılar.

Anahtar Kelimeler: Aliya İzzetbegoviç, Din, Sanat, Medeniyet, Özgünlük, Din-Sanat İlişkisi.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****RELIGION AND ART IN ALİYA İZZETBEGOVIÇ****Birkan YAĞIZ****Advisor: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU****2022, 78 Pages****Jury: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU****Prof. Dr. Celal BÜYÜK****Dr. Öğr. Üyesi Fatimatüzzehra YAŞAR**

Aliya İzzetbegović is one of the thinkers and statesmen who lived in the last century. One of the issues that İzzetbegović, who put forward different views on many issues, considers important is the subject of religion and art. In this study, which deals with the relationship between religion and art in İzzetbegović, content analysis was made. The aim of this study is to present a new perspective in the field of religion and art by giving place to İzzetbegović's views on religion and art. Throughout history, it has been seen that there is a very strong relationship between religion and art. There are some examples to support the existence of this relationship.

The use of religious terms in Gospel style music in the West, the use of some music modes in the Greeks' Gregorian hymns, the subjects performed in Sufi music are some examples showing the relationship between religion and art. İzzetbegović does not consider art independently of religion, and sees art as a means to reach the truth. He thinks that religion and art have been in the unity of destiny for centuries. According to İzzetbegović, religion and art are two different sides of the coin. Both of them try to explain that man does not belong to this world and that he is homesick in this world. Although religion and art differ in their narrative styles, they both perform the same function. According to İzzetbegović, while religion and art provide an environment that elevates the person's personality and liberates him, Western civilization and the secularism it aims for, on the contrary, degrade people and devalue them. Our thinker has stated that primitive and less developed societies offer us an example of art. For example, Indians, Africans and primitive communities lived a more artistic and aesthetic life than today's civilized nations.

Keywords: Aliya İzzetbegović, Religion, Art, Civilization, Originality, Religion-Art Relationship.

KISALTMALAR DİZİNİ

Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Prof.	: Profesör
ss.	: Sayfa sayısı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

ÖNSÖZ

Aliya İzzetbegoviç, yaşadığı çağa sadece ayak uyduran değil onun olumsuzluklarını eleştirebilen bütün insanlık için alternatif bir üçüncü yol misyonuyla yola çıkmış zengin bir düşünce yapısına sahip bir düşünürdür. Bu düşünceleri nedeniyle hem çokça eleştirilmiş hem de takdir edilmiş bu yönüyle de 20. yüzyıla damga vuran ender şahsiyetler arasında yer almıştır. Yaşadığı dönemde insanların problemlerine çözüm bulmaya çalışmış özellikle Müslümanların İslâm dinini anlama noktasında eksiklikleri olduğunu belirtmiştir. İslâm dininin Batı’da da Doğu’da da tam olarak doğru anlaşılmadığından hareketle özellikle eserlerinde bu eksikliklere yer vermiştir. İzzetbegoviç’in din ve sanat konularındaki düşüncelerine yer verilen bu çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi, kaynakları ve konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar açıklanmıştır. Birinci bölümde din ve sanat kavramları ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ardından din ile sanat arasındaki ilişki incelenmiştir. İkinci bölümde İzzetbegoviç’in din ve sanat anlayışı ele alınmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması için din ve sanatla ilişkili bazı temel kavramlar açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise İzzetbegoviç’in özgün sanata ve özgün olmayan sanata yönelik düşüncelerine yer verilmiştir. Sonrasında İzzetbegoviç’in din ve sanata bakışı ele alınarak çalışmanın özgünlüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır. İzzetbegoviç’in eserlerinde din ve sanat kavramlarına farklı bir perspektiften bakmış ve onları alışılmış olmayan bir biçimde yeniden yorumlamıştır. İzzetbegoviç’in görüşleri fikri çeşitlilik açısından da İslâm düşüncesine artı bir değer katmaktadır.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübesiyle bana destek olan kıymetli hocam Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU’na, desteğini her zaman hissettiren eşim Nida’ya ve kendisinden her zaman güç aldığım oğlum Ali Kerem’e sonsuz minnet ve şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Sosyal bir varlık olan insan kendisini ifade etmenin çeşitli yollarını aramaktadır. Sanat ise insanın kendisini ifade etme biçimlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın maddi ihtiyaçları kadar manevi ihtiyaçları da insanda cevap verilmesi gereken bir yön olarak bulunmaktadır. Sanat insandaki estetik yönü tatmin etmeye çalışan bir alandır. Bu yönüyle sanat toplumda kendisine büyük bir vazife edinmiştir. İnsan sanat etkinliği sayesinde karakterini daha da güçlü hâle getirerek iç huzurunu arttırmaktadır. Din ve sanatın tarih boyunca insanın manevi yönüne hitap eden sahalar olarak hep var olduğunu söylemek mümkündür. Tarihte birçok düşünür ve araştırmacı dinin ve sanatın insan üzerindeki kuvvetli tesirlerine vurgu yaparak bu konu üzerinde çalışmalar yapmışlardır.

Sanat kutsalın tezahürü müdür? Orijinal sanat yapıtları var mıdır? Sanatla din arasında bir ilişki var mıdır? Doğadaki herhangi bir nesneyi çizmek Tanrıyı taklit anlamına mı gelmektedir? İnsandaki estetik yönün kaynağı nedir? Sanat sanat için mi yoksa sanat toplum için midir? Teknolojik gelişmeler sanatsal alana nasıl etki etmektedir. Sanat için tekâmül söz konusu mudur? Sanatta tecrübe geçerli midir? Bu sorular cevap aranmayı bekleyen sorunlar arasında yer almaktadır.

Din ve sanat ilişkisi söz konusu olunca sanatı kutsalın tezahürü olarak görenlerin de sanatı dinden bağımsız bir etkinlik görenlerin de kaygıları özgünlük, orijinallik, bireysellik gibi bazı kritik kavramlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Din ve sanat anlayışları kişiden kişiye farklılık gösteren bir yapıdadır.

Yeryüzünde farklı temeller üzerine kurulmuş farklı idealara sahip birçok din vardır.¹ Din, onu tarif eden kişilerin yaşadıkları çevre, kültür, gelenek ve göreneklerden etkilenmektedir. Din konusunda herkes farklı bir bakış açısına sahiptir.² Bu sanat için de geçerli bir durumdur. Sanatta onu tanımlayanların sahip oldukları farklı durum ve özelliklere göre değişiklik göstermektedir. Bu din ve sanat anlayışlarının sübjektif oldukları anlamı taşımaktadır.

¹ Ruhattin Yazoğlu, *Dinî Çoğulculuk Sorunu John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, 7.

² Tuncay İmamoğlu, Ruhattin Yazoğlu ve Vahdettin Başçı, *Din Felsefesi*, Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, Erzurum 2018, 13.

Din kelimesi Batı’da modern manasıyla XVI. ve XVII. yüzyıllarda kullanılmaya başlanmıştır. İlk zamanlar basit ayin ve ibadet çeşitleri anlamında kullanılırken, sonradan farklı dinleri ve insanların kurduğu inanç sistemleri içine alan bir tarzda kullanılmaya başlamıştır.³ Antoine Vergote’ya göre kendisini bir kültür içerisinde gösterdiği tarzıyla sosyal bir kurum ve sübjektif bir hayattır.⁴

Anlaşılabacağı üzere Vergote dini tanımlarken onun bireysel yönünü öne çıkararak din anlayışlarının öznel olduğunu söylemiştir. Bu bize din anlayışlarında bir standardın olmadığını göstermektedir.

David Hume doğadaki düzensizlikler, kaynaşmalar, mucizevi olaylar ve şaşırtıcı olayların nedenlerinin açıklanamazlık ve bilinemezliğinden ötürü bireyde en kuvvetli din duygusunu uyandırdığı görüşündedir.⁵ Emile Durkheim’a göre de din ya da kutsal; profandan ayrılmış ve yasaklanmış şeylerle ilgili uygulama ve inançlara dayalı sistemdir. Bu uygulama ve inançlar onu kabul eden insanları kilise denilen manevi bir cemaatte birleştirmektedir.⁶

İzzetbegoviç’in din anlayışı ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde anlatılacaktır. Öncesinde onun din anlayışına kısaca değinmek gerekirse İzzetbegoviç, dini insan gibi tanımlanamaz, gelişme göstermeyen insana yöneltilmiş bir talep olarak açıklamaktadır. İzzetbegoviç’e göre tanımı gereği din şahsidir. O, dinleri kazanç ve fedakârlık dinleri olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Sahte ve putperestlik gibi dinleri kazanç dinleri olarak isimlendirirken İslâm gibi fedakârlık dinlerini ise hakiki dinler olarak tanımlamaktadır.⁷

İzzetbegoviç’in sanat anlayışı ile din anlayışında bir benzerlik olduğu kendini göstermektedir. O sanatın da tıpkı din gibi tanımlanamaz ve kişisel olduğunu düşünmektedir. Sanatın tarih içerisinde değer kaybettiğini sunî bir hâl aldığını savunmaktadır.

³ Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Londra 1964, s. 15-17.

⁴ Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, (Çev. Veysel Uysal), Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 16.

⁵ David Hume, *Din Üstüne*, (Çev. Mete Tunçay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 33.

⁶ Emile Durkheim, *Dinî Hayatın İlk Şekilleri*, (Çev. İzzet Er), Türkiye Diyânet Vakfı Yayınevi, Ankara 2009, 63.

⁷ Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, (Çev.:Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2011, 47.

Çünkü modern dünya niceliğin üstün gelip ön planda olduğu bir dönemdir. Sanatın bu medeniyet içerisinde yozlaştığı ve makineler gibi üretime dönüştürüldüğünü görmekteyiz. Din ve sanat da modern dünyanın bu olumsuzluklarından nasibini almıştır. İnsanı sanattan ve dinden uzak bir şekilde sadece üretmek için programlanmış bir canlı hâline sokan bu medeniyettir. İzzetbegoviç eserlerinde bu anlayışı eleştirerek her şeyin kendisi için yaratıldığı insanın içler acısı durumunu gözler önüne getirmiştir. Bunu büyük bir problem olarak ele alan İzzetbegoviç uygarlığın sonucunda insanın gelişmediği aksine din ve sanat gibi alanlardan uzaklaştığını iddia etmiştir. O bu düşüncesini şehirleşmenin getirdiği olumsuzluklar, insanların sanat ve estetik gibi etkinliklere katılım azlığı, insanın huzursuzluğu ve ilkel insanların sanat yaşamlarından örnekler vererek temellendirmeye çalışmıştır.

Gerçekten de bugün bakıldığında dinin ve sanatın belirli sınırlar çizilerek fonksiyonunu icra ettiklerini görmekteyiz. Dahası din ve sanat gibi insan için vazgeçilmez bu alanların maddi gerekçelerle arka plana itildiğine şahit olmaktadır. İzzetbegoviç'in yaşadığı dönemde en büyük mücadelelerinden birisi bu olmuştur. O, dinin ve sanatın medeniyet içerisindeki bu kötü kaderinin değişmesi için üçüncü yol diye isimlendirdiği felsefeyi ortaya atmıştır. Bu üçüncü yol diye isimlendirdiği kavramın karşılığı İslâm'dır. Ona göre tarihin denk geldiği bu zıtlığı sona erdirmenin ve sıkışmayı aşmanın yolu İslâm'dadır.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ, KAPSAMI VE KAYNAKLARI

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu araştırmada Aliya İzzetbegoviç'in din ve sanat anlayışı ve bunlar arasındaki ilişki incelenmiştir. Din ve sanat konusu geçmişte olduğu gibi modern dönemin de önemli konuları arasında yer almaktadır. Günümüzde maddi olan birçok unsur ön plana çıkarken manevi alanda bir gerileme söz konusu olmaktadır. Batı medeniyetinin pozitivist anlayışı bu durumun ortaya çıkmasında başlıca sebepler arasında sayılabilir. Metafiziği arka plana atarak akli merkeze alan tutum beraberinde birçok sorunun da kaynağı haline gelmektedir. İnsan ise hem maddi hem de manevi yönü olan bir varlıktır. Din ve sanat gibi kavramlar insanın manevi yönüne hitap eden unsurlar arasında

zikredilebilir. Dinin zayıflaması, manevi olanın görmezden gelinmesi hayatımızda tek yönlü bir ilerlemeye sebep olmaktadır. İnsanın ise fitrat gereği din ve sanat olmadan konfor alanını iyileştirmesi zor bir durumdur.

İzzetbegoviç'in önemle üzerinde durduğu konulardan birisi de din ve sanat konusudur. İzzetbegoviç, maddenin yanına manayı getirerek varlıktaki çift kutupluluğa dikkat çekmektedir. İzzetbegoviç'in düşüncelerinin orijinalliği altında yatan sebep de onun insan kavramına yüklediği anlamdır. Ona göre insan hür bir varlık olarak yaratılmıştır. Onun hür olması da sahip olduğu inançtan kaynaklanmaktadır. İnancı ne kadar sağlam olursa hürriyeti de o denli yükselmektedir. Bu çalışmada İzzetbegoviç'in din ve sanat ile ilgili görüşlerine yer verilerek din ve sanat arasında bir ilişki olup olmadığı araştırılmıştır. Ayrıca din ve sanat konusunda farklı düşünürlerin görüşlerine de yer vererek mukayeseler yapılması amaçlanmıştır.

Dinin ve sanatın olmadığı bir toplum düşünülemez. Din ve sanat konusunda ortaya konulan görüşler sabit değildir. Çünkü insanın ihtiyaç ve beklentileri her çağda farklılaşmaktadır. Bu nedenle dinin ve sanatın da sürekli olarak yorumlanıp değerlendirilmesi bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Din ve sanat hakkındaki görüşler toplumdan topluma farklılık gösterdiği gibi aynı toplumda yaşayan bireyler arasında da farklılık göstermektedir. Bu düşünceden hareketle Doğu ve Batı düşüncesi üzerine araştırmalar yapmış, farklı gelenekten gelen düşünürleri incelemiş İzzetbegoviç gibi bir aydının görüşlerine başvurmak önem arz etmektedir. İzzetbegoviç, din ve sanat konusunda farklı bir bakış açısı ortaya koyarak dinin ve sanatın önemi üzerinde durmuştur. Kaleme aldığı eserlerde bu konulara genişçe yer vermiştir. Bu çalışmada din ve sanat konusunda sadece İzzetbegoviç'in eserleri değil konuya kaynaklık edebilecek farklı eserlere de başvurulacağı için çalışma yüzeysel bir araştırma olmayacaktır. Günümüze kadar din ve sanat konusunda birçok çalışma yapıldığı bilinen bir gerçektir. Bu çalışmada din ve sanat konusunda farklı görüşlere yer verilmiştir. Böylece araştırmacılar bu görüşler arasında bir karşılaştırma yapma imkânı bulacaktır. Din ve sanat üzerinde yapılan farklı çalışmalar da bu konunun önemini gösteren bir başka husustur.

B. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Kaynakları

Bu çalışmada İzzetbegoviç'te din ve sanat arasında bir ilişki olup olmadığını ortaya koymak için öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Nitel araştırma yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı bu çalışmada objektif bir bakış açısıyla, anlayıcı bir yaklaşımla konu ele alınmıştır. Din ve sanat kavramları içerisinde kişisel bir yön barındırdığından çalışma kapsamında kesin yargılardan kaçınılmıştır. Çalışma kapsamında din ve sanat tanımları objektif bir bakış açısıyla ve farklı kültürlerdeki düşünürlerin görüşlerine yer verilerek irdelenmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse bu çalışmanın ana teması İzzetbegoviç'in eserlerinden hareketle din, sanat, özgünlük, metafizik, düalizm gibi kavramları analiz etmektir. Bu çalışmada İzzetbegoviç'in konuyla alakalı eserleri incelenmiştir. Aynı şekilde araştırmaya kaynaklık edebilecek tez, kitap, makale gibi farklı türdeki çalışmalar irdelenmiştir. Bu çalışmada içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi, metinden çıkarılan geçerli yorumların bir dizi işlem sonucu ortaya konulduğu bir araştırma tekniğidir.⁸ Metinler incelenirken hermenötik bir yaklaşım kullanılmıştır. İzzetbegoviç'in kavramlara yüklediği anlamlar kültür, çevre ve din gibi değişkenlerden bağımsız değildir. Değerlendirmeler yapılırken bütüncül bir bakış açısıyla hareket edilmiştir.

İzzetbegoviç'i anlamaya çalışırken düşüncelerini açıkladığı dönemde yaşamış olduğu psikolojik ve sosyal durumu da göz önünde bulundurmak gerekir. İzzetbegoviç, hiçbir zaman sosyal olaylara kayıtsız kalmamış hatta olayların içinde aktif olarak yer almış bir düşünürdür. Savaşın acımasız yüzünü insanlara anlatmak için *Tarihe Tanıklığım* adında bir eser bile kaleme kalmıştır. Bu da düşünürün o dönemdeki sorunlardan ve günlük olaylardan kendisini uzak tutmadığını göstermektedir.

C. Konuyla İlgili Yapılmış Bazı Çalışmalar

İzzetbegoviç hakkında şimdiye kadar akademik ve akademi dışında çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Faruk Karaaslan'ın *Entellektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği* isimli Yüksek Lisans Tezi dikkat çeken çalışmalar arasında yer almaktadır.

⁸ Robert Philip Weber, *Basic Content Analysis*, London 1989, 5.

Karaaslan, İzzetbegoviç'in Aydınlanma döneminin ürettiği bir entelektüel profiline uymadığını aksine daha genel anlamda ideal ve farklı bir entelektüel karakter taşıdığını ifade etmiştir.⁹

Musa Özdemir'in *Aliya İzzetbegoviç'in Düşüncesinde Üçüncü Yol Kavramı ve Felsefi Temelleri* isimli Yüksek Lisans Tezi akademik çalışmalar içinde yer almaktadır. Özdemir, İzzetbegoviç'in iki kutuplu dünyada tarihi ve felsefi anlamda var olan düalizmden kurtulmanın üçüncü bir yolu olduğuna işaret ettiğini dile getirmiştir. Bu üçüncü yol insanlık için alternatif bir yol teşkil edecek orta yol diye isimlendirilen İslâm'dır.¹⁰

Mehmet Özcan'ın *Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslamı: Aliya İzzetbegoviç Üzerine Bir Çalışma* isimli Doktora Tezi akademik çalışmalar arasında yer almıştır. Özcan, İzzetbegoviç'i İslâm dünyasında var olan sorunlara çözüm arayan bir düşünür olarak açıklamaktadır.¹¹

Zeynep Hacıosmanoğlu'nun *Son Dönem Doğu-Batı Tartışmalarının Değerlendirilmesine Yeni Bir Bakış: Aliya İzzetbegoviç* isimli Yüksek Lisans Tezi akademik çalışmalar arasında yerini almaktadır. Hacıosmanoğlu, bu çalışmasında İzzetbegoviç'in iki kutuplu dünya görüşlerine alternatif olarak üçüncü bir yol seçeneği sunduğunu ifade etmiştir.¹²

Melike Dalkılıç'ın *Bir çağdaş İslam düşünürü olarak Aliya İzzetbegoviç* isimli Yüksek Lisans Tezi İzzetbegoviç hakkındaki akademik çalışmalardan birisidir. Dalkılıç, İzzetbegoviç'in İslâm dünyasının değerlerini ön planda tutan bir düşünür olarak Müslümanların sorunlarına çözümler aradığını dile getirmiştir.¹³

Melike Seyitoğlu Özkan'ın *Aliya İzzetbegoviç'in Ahlak Felsefesi Çerçevesinde Tanrısız Ahlak Kavramı* isimli Yüksek Lisans Tezi akademik çalışmalar arasında yer

⁹Faruk Karaaslan, *Entellektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.

¹⁰Musa Özdemir, *Aliya İzzetbegoviç'in Düşüncesinde Üçüncü Yol Kavramı ve Felsefi Temelleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

¹¹ Mehmet Özcan'ın *Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslamı: Aliya İzzetbegoviç Üzerine Bir Çalışma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2017.

¹²Zeynep Hacıosmanoğlu, *Son Dönem Doğu-Batı Tartışmalarının Değerlendirilmesine Yeni Bir Bakış: Aliya İzzetbegoviç*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2019.

¹³ Melike Dalkılıç, *Bir Çağdaş İslam Düşünürü Olarak Aliya İzzetbegoviç*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.

almaktadır. Özkan, İzzetbegoviç'in ahlâkı dinden ve Tanrı'dan bağımsız olarak ele almadığını ifade etmiştir.¹⁴

Erdal Baykan'ın *Aliya Okumaları-İslam Deklerasyon* isimli eserinde İzzetbegoviç'in İslâm dünyasında var olan sorunları ve bunlara getirmiş olduğu çözüm önerilerinin konu almaktadır. Ayrıca kitabın birinci bölümünde Müslüman halkların geri kalmışlığı, ikinci bölümünde İslâmî düzen, üçüncü bölümde ise İslâmî düzenin bugünkü sorunları ele alınmıştır.¹⁵

Zehrudin İsakovis'in *Aliya İzzetbegoviç, 1925-2003* isimli eseri İzzetbegoviç'in hayatını anlatan biyografik türdeki bir eserdir.¹⁶

Günümüze kadar İzzetbegoviç ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Her çalışmanın alana olan katkıları tartışılmaz bir gerçektir. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran temel faktör ise din ve sanat konusunun müstakil bir başlık altında derinlemesine incelenmesidir.

II. ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN HAYATI, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEME ETKİSİ

A. Hayatı

İzzetbogoviç 1925 yılında, Bosna-Hersek'in Bosanski Samac kasabasında doğmuştur.¹⁷ Babasının ismi Mustafa Bey, annesinin ismi ise Hiba hanımdır.¹⁸ Annesi Hiba Hanım dindar bir kadındır ve inanç konusunda İzzetbegoviç'i etkilemiştir. Beş kardeşin ortanca çocuğu olarak dünyaya gelen İzzetbegoviç, iki yaşındayken ailesiyle birlikte Saraybosna'ya göç etmiştir. Büyükannesi bir Türk kızı olan Üsküdarlı Sedika hanımdır. Eğitim hayatına bu şehirde başlayan İzzetbegoviç, ilk erkek lisesini bitirdikten sonra Yükseköğrenim hayatına Fenni Ziraat Bölümünü kazanarak başlamıştır. Öğreniminin üçüncü yılında Hukuk Bölümüne geçiş yapmıştır.¹⁹ Lise

¹⁴ Melike Seyitoğlu Özkan'ın *Aliya İzzetbegoviç'in Ahlak Felsefesi Çerçevesinde Tanrısız Ahlak Kavramı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2022.

¹⁵ Erdal Baykan, *Aliya Okumaları-İslam Deklerasyonu*, Çizgi Kitabevi, Konya 2016.

¹⁶ Zehrudin İsakovis, *Aliya İzzetbegoviç, 1925-2003*, (Çev. T. Sadık), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

¹⁷ Safvet Beg Başagiç, *Bosna-Hersek Tarihi 1463-1850*, Kaştaş Yayınevi, İstanbul 2015, 13-14.

¹⁸ Hüseyin Yorulmaz, *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*, Hat Yayınları, İstanbul 2015, 28.

¹⁹ Aliya İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, (Çev.: Alev Erkit, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz), Klasik Yayınları, İstanbul 2017, 11-13.

yıllarında komünizmin etkisinde kalarak Tanrı düşüncesine kafa yoran İzzetbegoviç, Tanrının insanlara sorumluluk verdiği fikrinden hareketle Tanrısız bir evrenin olamayacağı düşüncesine ulaşmıştır. Okuduğu kitaplardan etkilenecek inanç konusunda bazı tereddütler yaşayan İzzetbegoviç, gençliğinde bir dönem şüphe süreci yaşamıştır. Bu şüpheler sonucunda Tanrının mesajının herkese eşit olduğunu ve bunun da bir sorumluluk yüklediği düşüncesine sahip olmuştur. Sorumluluk bilincini Tanrı'ya karşı en önemli görevlerden biri olarak düşünen İzzetbegoviç, bu sayede bu sarsıntılı süreçten çıkmıştır. Ona göre hiç kimse bu sorumluluktan kaçamayacaktır. Sorumluluğun olduğu yerde ise Tanrının yokluğu düşünülemeyecektir.²⁰ İzzetbegoviç hapis hayatından sonra gençlik yıllarından tanıdığı Halide Hanım ile 1949 yılında evlenmiştir.²¹

İzzetbegoviç kaleme aldığı eserler nedeniyle 1983 yılında 14 yıl hapse mahkûm edilmiştir. İzzetbegoviç mahkemenin vermiş olduğu kararın gerekçesine ve usulüne itiraz etmesine rağmen ikinci defa hapse mahkûm olmuştur.²² İzzetbegoviç, partisinin başkanlığından sağlık problemleri nedeniyle ayrılmıştır. 19 Ekim 2003 tarihinde ise vefat etmiştir.²³

İzzetbegoviç gençlik yıllarından itibaren felsefe, psikoloji, sanat ve edebiyat türlerinde birçok eser okumuştur. Bazı düşünürler onu, fikrî yönden etkilemiştir. Örneğin Alman filozof Immanuel Kant bunlardan birisidir. Kant, doğal bilimlerde ve ahlâk bilimlerinde aklımız aracılığıyla evrensel ve kesin olarak geçerli sayabileceğimiz bir taraf olduğunu kanıtlamak için çaba göstermiştir. Bu amaç doğrultusunda felsefeyi de tıpkı doğal bilimlerde olduğu gibi güvenli bir zemine kavuşturmak için çaba göstermiştir.²⁴

Kant, Tanrı-ahlâk ilişkisini kendi dönemine kadar ifade edilen bakış açılarından farklı bir şekilde değerlendirmiştir. Kant, ahlâkı hareket noktası olarak kabul etmektedir. Fakat onun ahlâk anlayışı ahlâktan Tanrı'ya doğru tek yönlüdür.²⁵ Kant'ın ahlâk teorisinin temelinde *niyet* yatmaktadır. Filozof için önemli olan eylemlerin

²⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 14.

²¹ Yorulmaz, *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*, 63.

²² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 55.

²³ Muharrem Balcı, *Aliya ve Arkadaşlarında Yol Haritası ve Gelecek Tasavvuru*, Dünya Yayınları, İstanbul 2010, 51.

²⁴ Nils Gilje, Gunnar Skirbekk, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. (Çev.: E. Akbaş, Ş. Mutlu), Üniversite Yayıncılık, İstanbul 2014, 353.

²⁵ Mehmet Sait Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Urnan Yayınları, Ankara 1981, 159-160.

sonuçları değil, niyetin iyi olmasıdır. Bu yönüyle onun ahlâk anlayışı ödev ahlâkına dayanmaktadır.²⁶ Eylemlerimizde övgüye sahip olmak için böbürlenecek bir yön varsa güdüye ben-sevgisi karışmış demektir. Fakat eylemlerimizde ödevi her şeyden üstün tutmak bütün duyular dünyasının üstüne çıkmak demektir.²⁷ Kant'a göre faydayı ve mutluluğu hedefleyen ahlâk anlayışlarında kişinin iradesini duygular yönlendirdiği için, buradaki ahlâk evrensel değildir. Kant ahlâkın universal olması gerektiğini düşünmektedir. Ahlâk bu özelliğini de akla dayanarak kazanır.²⁸

Her ne kadar akıl, doğası gereği bazı soruları kendisine yöneltse de kendi sınırlarını aştığı için bunlara cevap vermekte zorlanmaktadır. Bu da aklın garip bir yazgısıdır.²⁹

En yüksek iyiyi gerçekleştirmek insan için bir ödevdir. En yüksek iyi yalnız Tanrı'nın varlığı koşuluna dayanır. Bunun varsayımı ise ödevle sıkıca bağlıdır. Bu da Tanrının varoluşunu kabul etmenin ahlâk açısından zorunlu olması demektir.³⁰ Kant'ın bu düşüncelerinden anlıyoruz ki o ahlâkın var olmasının ön koşulu olarak Tanrı'nın varlığını zorunlu görmektedir.

İzzetbegoviç'i etkileyen diğer bir düşünür ise Henri Bergson'dur. Bergson, pozitivizmi ve salt akılcı bilimsel tavrı eleştirmiş ve insanî değerleri ön plana çıkaran bir felsefe anlayışını savunmuştur.

Oswald Spengler fikirleriyle İzzetbegoviç'i etkileyen diğer bir felsefecidir. Spengler, kültürler arasında bazı tasnifler yaparak onları sekiz tipe ayırmıştır. Batı kültürünün ise çöküşte olduğunu belirtmiştir.³¹ Spengler, *Batının Çöküşü* isimli eserinde Batı Avrupa'nın dünya üzerindeki üstünlüğünü kaybettiğini belirtmiştir.³² İzzetbegoviç'i etkileyen Batılı düşünürlerden sonra etkilendiği Müslüman düşünürlerden de bahsetmek gerekirse Fazlurrahman, fikirleriyle İzzetbegoviç'i

²⁶ Gilje, Skirbekk, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, 361.

²⁷ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, (Çev.: İsmet Zeki Eyuboğlu), Say Yayınları, İstanbul 2020, 210.

²⁸ Ruhattin Yazoğlu, "Ölümsüzlük İnancının Dayandığı Temeller". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4 (2), 2004, 290.

²⁹ Tuncay İmamoglu, "Din ve Modern Düşünce Üzerine". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 7 (27), 2011, 158.

³⁰ Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, 172-173.

³¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, 801.

³² Oswald Spengler, *Batının Çöküşü*, (Çev.:Giovanni Scognamillo), Dergah Yayınları, İstanbul 1978, 113-114.

etkileyen düşünürlerden birisidir. Fazlurrahman, değişimin gerekli olduğunu ifade etmiş, Müslümanların ise bu gerçeği yeterince anlamadıklarını ileri sürmüştür. Dinî geleneğin günümüz nesillerince daha iyi anlaşılabilmesi için onun ıslah edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle İslâm'ın temel kaynaklarının yorumlanması gerektiğini savunmuştur.³³

İzzetbegoviç üzerinde etkili olan diğer bir Müslüman düşünür ise Mevdudi'dir. Mevdudi Batılıların Müslümanları sömürdüğünü savunarak Batı ve İslâm medeniyetinin çarpıştığını belirtmiştir. Mevdudi'ye göre Batılılar, Müslümanları maddi olduğu kadar kültürel ve kimlik konularında da sömürmektedir. Mevdudi, Müslümanların bugün güçsüz olmalarını fikri, ahlâkî ve dinî konularda geri kalmalarına dayandırmıştır.³⁴ Mevdudi'ye göre Kur'an, onu okuyanlardan bu sistem içerisinde esir hayatı yaşamamaları gerektiğini anlamalarını ister. Kur'an inananlardan kültür, fikir, siyaset, hukuk, medeniyet, ahlâk ve din alanında güçlü olmaları için mücadele etmelerini talep etmektedir.³⁵ Mevdudi gibi yenilikçi fikre sahip diğer bir düşünür ise Cemaleddin Efgani'dir.

Efgani'nin, 19. yüzyılda İslâm dünyasının düşünce ve siyaset alanında önemli bir yeri vardır. İzzetbegoviç Efgani'nin fikirlerinden etkilenmiştir. Efgani, İslâm ülkelerinde ıslahat yapılması fikrini savunmuştur. Bu amaç doğrultusunda öğrencisi Muhammed Abduh'la birlikte gazete çıkarıp İslâm ülkelerinde ücretsiz dağıtımını yaptırmıştır. Panislamizm fikriyle hareket eden Efgani, İslâm ülkelerinin birlik olması için büyük çaba sarf etmiştir.³⁶

Hasan el-Benna, birçok İslâm düşünürünü etkilemiş birisidir. İzzetbegoviç'te bunlar arasındadır. El-Benna da Efgani gibi İslâm ülkelerinin birliğini savunmaktadır. el-Benna, Batılıların İslâm ülkelerini maddi ve sosyo-kültürel alanlarda sömürdüğünü belirtmektedir. Bunun için el-Benna öze dönüş çağrısı yapmaktadır. Burada kastedilen öze dönüş Müslümanların Batı taklitçiliğinden kurtularak Kur'an ve sünnete

³³ Alparslan Açıkgenç, "Fazlurrahman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, (12), 280-286.

³⁴ Anis Ahmad, "Mevdudi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, (29), 432-437.

³⁵ Ebul Ala Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, (Çev., Ahmet Asrar), Pınar Yay, İstanbul 2010, 245.

³⁶ Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Efgani", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, (10), 456-466.

yönelmeleridir. Düşünüre göre bu yapıldığı takdirde Müslümanlar Batı'nın hegemonyasından kurtulacaklardır.³⁷

B. Eserleri

İzzetbegoviç Batıda ve İslâm ülkelerindeki çeşitli yayınlara ve gazetelere yazılar yazmıştır. Kitapları çeşitli dillere çevrilmiştir. Bir kısım eserleri ise Türkçeye çevrilmiştir. Eserleri şunlardır:

a. Doğu ve Batı Arasında İslam: Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel anlamda din konusu işlenmektedir. Kitabın bir teoloji kitabı değil çağın sorunlarına ve yazıldığı dönemdeki insanların anladığı ve konuştuğu bir dile tercüme faaliyetidir.³⁸ Kitabın orijinal ismi *İslam Izmedu Istoka-i Zapada'dır*. 1984 yılında Amerikalı bir yayımcı tarafından bastırılmıştır. İzzetbegoviç bu kitapta bugünün dünyasında İslâm'ın yerinin ne olduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Müslümanların dünya coğrafyasında orta bir konumda yaşamaları gibi İslâm dininin de Doğu ve Batı düşüncesi arasında orta bir konumda olduğunu savunmaktadır. Yazara göre bazı değer ve fikirler tüm insanlık için ortaktır.³⁹ İzzetbegoviç, bu kitabı İslâm'ın yeni bir felsefesini ortaya koymak için yazdığını belirtmiştir.⁴⁰

b. İslam Deklerasyonu: Bu kitap Müslümanlara hitaben yazılmış, İslâm'ın yeniden canlanmasını amaçlayan, onları dünyada yeniden aktif olmaya çağıran bir bildiridir.⁴¹ İzzetbegoviç'e göre kitaptaki bildirinin yeni fikirler taşımadığı, sadece İslâm dünyasında var olan fikirlerin bir araya getirildiği bir bildiri özelliği taşımaktadır. Fakat bu bildirinin ötekilerden farkı artık fikir aşamasından ziyade eyleme yönelik bir çağrıyı içerisinde barındırmasıdır.⁴²

c. Tarihe Tanıklığım: 2001 yılında yayımlanan bu kitapta İzzetbegoviç'in hayatından bazı devreler anlatılmaktadır. Onun kendi deyimiyle bu kitap bir "vakayiname"dir. Hayatı boyunca yaşadığı olaylarla bir nevi hesaplaşmadır. Bu

³⁷ İbrahim el- Beyyumi Ganim, "Hasan El-Benna", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, (16), 307-310.

³⁸ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, (Çev. Salih Şaban), Yarin Yayınları, İstanbul 2011, 24.

³⁹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 30-31.

⁴⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 213.

⁴¹ Aliya İzzetbegoviç, *İslam Deklerasyonu*, (Çev.:Sanela Crnovrsanin ve Mirela Crnovrsanin Kurtali), Yarin Yayınları, İstanbul 2018, 21.

⁴² İzzetbegoviç, *İslam Deklerasyonu*, 22-23.

özelliğiyle bu kitap bir tarih kitabına ya da otobiyografiye benzememektedir. Yaşamış olduğu olaylara vermiş olduğu anlık yorumları barındıran öznel bir kitaptır.

ç. Konuşmalar: *Bosna Mucizesi* olarak yayımlanan kitabın genişletilmiş hali olan bu eser, İzzetbegoviç'in farklı zamanlarda farklı gruplara yapmış olduğu konuşma ve röportajlardan oluşmaktadır.

d. Köle Olmayacağız: İzzetbegoviç'in Bosna-Hersek'in bağımsızlığı yolunda ortaya koyduğu mücadelenin yazılı bir örneği niteliğinde olan bu eser, farklı zamanlarda yapılan konuşmaları içermektedir. Bu kitapta Avrupalı devletlere yapılan eleştiriler ve İslâm âleminin Müslüman halklara yapılan haksızlıklara karşı daha çok ses çıkarması gerektiği vurgulanmaktadır.

e. Özgürlüğe Kaçışım Zindandan Notlar: Bu kitap, İzzetbegoviç'in 1983-1988 yılları arasında hapisanede yazmış olduğu yazılardan oluşmaktadır. İzzetbegoviç, notları yazarken 1, 2 ve 3 şeklinde sıralamıştır. Bir numaralı notların kendisine yönelik yazılar, iki numaralı notların başkalarına ait düşüncelerin yazılı bulunduğu kısım, üç numaralı notların ise *Doğu ve Batı Arasında İslâm* kitabını şimdi yazsaydım eklerdim dediği bölümden oluşmaktadır. Ek kısmında ise İzzetbegoviç'in çocuklarıyla yazıştığı mektupları içermektedir.⁴³

f. İslami Yeniden Doğuşun Meseleleri: Bu kitap *İslam Deklerasyonu* kitabına giriş mahiyetindedir. Müslümanların geri kalma sebeplerini açıklayan İzzetbegoviç, İslâm dünyasının bugünkü içinde bulunduğu kötü durumunu Müslümanların hayatlarından İslâmiyet'i çıkarmasına bağlamaktadır.⁴⁴

C. Yaşadığı Döneme Etkisi

20. yüzyılda İslam dünyası ve Bosna-Hersek'te ortaya çıkan sorunlar İzzetbegoviç'in düşüncelerini derinden etkilemiştir. Bu nedendir ki bir bireyi değerlendirirken yaşadığı dönemin psikolojik ve sosyolojik durumunu iyi analiz etmek gerekir. Bundan dolayı İzzetbegoviç gibi ender şahsiyetlerin tarih sahnesinde ortaya çıkmasında dönemin şartları etkili olmaktadır. İzzetbegoviç 20. yüzyılda yaşamış bir

⁴³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, XV.

⁴⁴ Aliya İzzetbegoviç, *İslami Yeniden Doğuşun Meseleleri*, (Çev.:Azra Blekiç Aydoğan ve İbrahim Hakkı Aydoğan), Ketebe Yayınları, İstanbul 2020, 22.

lider olarak hiçbir zaman toplumdan bağlarını koparmamış aksine sorunlarla yakından ilgilenmiş ve çözümler aramıştır. O, toplumun gücüne inanmış, bu sayede de Bosna'nın bağımsızlığına kavuşmasında büyük bir rol oynamıştır.

İzzetbegoviç, İslam dünyasının temel sorunlarını ele alan Mevdudi, Hasan el-Benna Muhammed İkbal, Fazlurrahman ve Seyyid Kutup gibi düşünürlerin eserlerini okumuş bu düşünürlerin mücadele şuurundan etkilenmiştir.⁴⁵ Bu mücadelecî tavrını pratik hayatına da yansıtarak Bosna'nın bağımsızlığı için önemli kararların alınmasında cesur bir tavır sergilemiştir.

Bosna Hersek'te 1990 yılında yapılan seçimleri İzzetbegoviç'in partisi kazanmıştır. Sırpların tüm engellemelerine rağmen İzzetbegoviç'in önderliğinde Bosna-Hersek referandumla bağımsızlığını ilan etmiştir. Sırp çeteleri bu sonuca itiraz ederek 20. yüzyılın en büyük katliamlarını gerçekleştirmişlerdir. *"Bosna, Büyük Sırbistan'ın içinde kalmaya ve onun bir parçası olmayı kabul etmeyecektir."*⁴⁶

İzzetbegoviç savaşı her ne kadar istemese de bu sözlerden onun savaşmaktan başka seçeneğinin olmadığını anlıyoruz. *"Tarih boyunca her savaş, barışla neticelenmiştir. Barış, savaşın yerini ne denli çabuk alırsa yıkım ve insan kaybı da o denli az olacaktır. Bu nedenle Cumhurbaşkanlığı barışa götürecek müzakerelerden yanadır."*⁴⁷ İzzetbegoviç'in bu uzlaşmacı ve barış yanlısı tavrı onun savaştan hoşlanmadığını göstermektedir. Fakat İzzetbegoviç gerektiğinde Boşnakların haklı mücadelesinde en ön sıralarda mücadele etmekten de geri durmamıştır. İzzetbegoviç, savaşı son seçenek olarak görmüş Sırplarla eşit haklara sahip bir şekilde yaşamak istemiştir. O eylemsel olarak sürdürdüğü bu mücadelenin yanında düşünce alanında bir mücadele vermiştir. O Müslüman toplumun geri kalmışlığını içine sindirememiş ve çözüm yolları aramıştır.

İzzetbegoviç'e göre şu iki konuda ilerleme olması durumunda Müslümanlar güzel günler göreceklerdir. Birincisi Fas'tan Endonezya'ya kadar uzanan bir İslâm birliğinin oluşturulması, ikincisi ise İslâm'da dinî düşüncenin yeniden yapılandırılması.⁴⁸

⁴⁵ Yorulmaz, *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*, 100.

⁴⁶ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 92.

⁴⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 137.

⁴⁸ İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 25.

İslam'da dini düşüncenin yeniden inşası düşüncesi Müslümanların şekilcilikten uzak durarak İslam'ın özünü kavramalarını sağlamaktır. İzzetbegoviç'in bu düşünceleri yaşadığı dönemde ve kendisinden sonraki devirlerde çoğu Müslüman için bir vizyon oluşturmaktadır. Bugün İslam toplumlarında görülen dindar fakat ahlaklı olmayan tiplerin varlığı belki de bu özden uzaklaşmanın bir sonucudur. Dine aşırı kutsiyet atfedilmesi, şekilciliğin bu kadar ön plana alınması ne yazık ki ahlakı ve hikmeti ikinci plana itmiştir. *“Ben bir Müslümanım ve öyle kalacağım. Kendimi dünyadaki İslam davasının bir neferi olarak telakki ediyorum ve son günüme kadar da böyle hissedeceğim. Çünkü İslam benim için güzel ve asil olan her şeyin diğer adı... Dünyadaki Müslüman halklar için daha iyi bir gelecek vaadinin ya da umudunun, onlar için onurlu ve özgür bir hayatın, kısacası benim inancıma göre uğrunda yaşamaya değer olan her şeyin adıdır”* sözleriyle birçok insanı bilgeliği ve liderliğiyle İslam adına yüreklendirmiştir.”⁴⁹

İzzetbegoviç, İslam dünyasının sorunlarıyla ilgili önerdiği çözüm önerileriyle Müslümanlara bir reçete sunmaktadır. Her devirde önemli isimler ülkelerinin geleceği için önemli işler başarmışlardır. Fakat İzzetbegoviç, sadece kendi ülkesinin sorunlarıyla ilgilenmekle yetinmemiş İslâm coğrafyasının sorunlarına da yönelmiştir. Bu yönüyle İzzetbegoviç'in düşünceleri İslâm dünyasında birçok kimse için ilham kaynağı olmuştur. O Batının ikiyüzlülüğünü, adaletsizliğini, acımasızlığını her ortamda yüksek bir şekilde dile getirmiştir.

⁴⁹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 50.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE SANATA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. DİN NEDİR?

Tarih boyunca din sistemli olsun ya da olmasın bütün toplumlarda kendisine yer edinmiştir. Dinin her insan için farklı bir anlamı vardır. Bu nedenle dinin ortak ve herkes tarafından kabul edilen sabit ve değişmeyen bir tanımı yoktur. Bu da birden çok din tanımının yapılmasına yol açmıştır. Fakat din, tanımı yapılamaz bir muamma da değildir. Burada genel kabul görmüş bazı din tanımlarına yer vereceğiz. Dil âlimleri, *“din kelimesinin Arapça deyn kökünden isim ya da masdar olduğunu kabul ederler. Cevherî dinin “itaat; ceza, mükâfat âdet, durum” şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir. İbn Manzûr bunlara “hesap” ve “İslâm”ı da eklemiştir. Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir. Bunlardan dinin terim anlamını yakından ilgilendirenler şunlardır: Ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet, zül ve inkıyad, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat.”*⁵⁰

Mehmet S. Aydın ise dinî, toplumsal ve bireysel tarafı bulunan, sistemleşmiş, insanlara belirli bir yaşam tarzı sunan, yüce bir yaratıcıya bilinçli bir şekilde bağlanma ve teslim olma⁵¹ diye tarif etmektedir. Muhammed İkbal ise dini şöyle açıklamaktadır: Din, bilinçli bir şekilde kabul edildiği takdirde bireyin karakterini ve kişiliğini değiştirebilecek bir yapıdadır.⁵² Bu da dinin güçlü yapısından ileri gelmektedir. Felsefeci ve psikanalist Erich Fromm’un din tanımı ise şöyledir: *Din, “bir grup tarafından paylaşılan ve bireye kendine bir yön seçmesini sağlayacak bir tapınma ve bir zemin nesnesi sunan eylemler ve düşünceler sistemidir.”*⁵³

Din nedir sorusuna İzzetbegoviç, *“semanın barış ve derinliğiyle ahenk içerisinde hareket etmesi için bireye yöneltilmiş talep”*⁵⁴ şeklinde cevap vermektedir. Talebin

⁵⁰ Günay Tümer, “Din”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, (9), 312.

⁵¹ Mehmet Sait Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 2012, 6.

⁵² Muhammed İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.: N. Ahmet Asrar), Bir Yayıncılık, İstanbul 1984, 18.

⁵³ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, (Çev.: Elif Erten), Say Yayıncılık, İstanbul 2021, 31.

⁵⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 47.

bireye yöneltilmiş olması Tanrı'nın insana verdiği değerin bir göstergesidir. İzzetbegoviç, din anlayışında her ne kadar insanı merkeze alsada o hiçbir zaman hümanist bir bakış içerisinde olmamıştır. Dinin yapısında var olan özellikleri iyi kavramış olmalı ki o dinin insanlarda yeni bir heyecan uyandırdığını ifade etmiştir. Din aniden ortaya çıkan ve gelişme göstermeyen bir yapıdadır.⁵⁵ İslâmiyet'ten önce yeni bir dinin Tanrı tarafından ne zaman gönderileceği insanların bilgisi dışındaydı. Ona göre dinin bu özelliği aniden ortaya çıkmasından ve gelişme göstermeyen yapısından kaynaklanmaktadır. Diyebiliriz ki, İzzetbegoviç bu düşüncesiyle ilimde gerçekleşen tekâmülün dinde geçerli olmadığını savunmaktadır.

Dinin bizzat birey tarafından tecrübe edilen bir yapıda olması onun ortak bir tanımının yapılmasını da güçleştirmektedir.⁵⁶ Din tanımı yapılırken her disiplin onu farklı bir biçimde tarif etmektedir. Örneğin sosyologlar dinin toplumsal yönünü vurgularken, psikologlar dinin bireysel yönünü öne çıkarmaktadırlar.⁵⁷ Din, birey için hem psikolojik hem de sosyal gerçekliği olan bir yapıdadır. Şüphesiz din bireyin ve toplumun ahlâkını belirleyen en önemli olgulardan birisidir. Din olmadan insanın mutlu olabilmesi zor görünmektedir. Çünkü din insanın eylemlerinin de bir sınırı olduğunu hatırlatmaktadır. Fakat din belirli ölçüde yasal bir zemin içerisinde insanın istediklerini yapması için bir özgürlük alanı sunmuştur.

Din, insanı bir bütünlük içerisinde ele almaktadır. İnsandaki bu bütünlüğü kavrama ve şekil verme ise vahiy aracılığıyla gerçekleşmektedir. Allah insan için gerekli olan şeyleri vahiy yoluyla ona bildirmiş diğer taraftan ise sosyal hayatta nasıl uygulanacağını peygamberleri aracılığıyla göstermiştir.⁵⁸ Burada üzerinde durulması gereken diğer önemli bir nokta ise dinin insan için yaşanıp uygulanabilir durumda olmasıdır. Tanrı yarattığı varlık hakkında en çok bilgi sahibi olandır. Bu nedenle insanın neye güç yetirip yetiremeyeceğini en iyi bilen Tanrı'dır.

İslâm düşüncesine göre insan hayatını sürdürebilmek için nasıl ki bir takım gıdalara ihtiyaç duyuyorsa ruhunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için de dine

⁵⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 31.

⁵⁶ Ali Ulvi Mehmetoğlu, *Kişilik ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2004, 13.

⁵⁷ Ali Ayten, *Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, 38.

⁵⁸ Recep Kılıç, *Âyet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, 6-7.

muhtaçtır.⁵⁹ Bundan dolayı araştırmacılar dinin tarih boyunca bir şekilde hep var olduğunu dile getirmişlerdir.

Bütün devirlerde insanlar esas ve unsurları farklı bir takım inançlara bağlanmışlardır. Tabiatüstü bir gücün varlığı her zaman hissedilip tasavvur edilmiştir.⁶⁰ Bu hissiyat sadece insanın içinde olup biten bir durum olarak kalmayıp kişinin davranışlarında da kendini göstermiştir. İnanan birey kendini sorumlu hissederek hayatını ona göre düzenlemiştir.

Din sadece bu hayatta nasıl güzel ve erdemli bir şekilde yaşanacağını göstermez o aynı zamanda bizi Yaratan yüce bir varlığın özelliklerinden bizi haberdar eder. Birey sadece vahyin ortaya koymuş olduğu Tanrı tasavvuru ile gerçek anlamda yaratıcısına kulluk eder ve bu kulluğunu anlamlandırır.⁶¹ Kur'an'a göre insan ile Allah arasındaki ahlâkî ilişki O'nun tarafından imtihan edilme, O'nun emanetini yüklenme O'na hilafet ve O'na ibadet ilişkisidir.⁶² İnsan bu hayata geliş amacını unutarak kendi çıkarları uğruna hareket ettiği zaman dünyada kargaşa ve sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu ise dinden değil insanın kendisinden kaynaklanan bir problemdir. Hak dinin olmadığı Yunan ve eski Moğol toplumlarında ortaya çıkan ahlâksızlıklar bunun bir göstergesidir. Bu da bozulmuş din duygusundan kaynaklanmaktadır.⁶³

En cahilinden en âlimine kadar insan, nereden gelip nereye gittiğini sorgulayacak, insanüstü âlemlerden bir hareket prensibi ve yüksek bir ideal arayacaktır. Fakat bu sorduklarına ve aradıklarına ne felsefede ne de ilimde onu tatmin edici bir cevap bulacaktır.⁶⁴ Din, insanların sorularına diğer disiplinlere göre daha tatmin edici cevaplar vermektedir. Bunun nedeni ise dini bilginin kaynağının Tanrı olmasıdır. Her düşünür dine farklı anlamlar yükleyerek onun bir yönünü öne çıkarmaktadır. Dine insanın ruhî yönü dikkate alınarak üç açıdan bakılabilir. Bunlar his, irade ve akıldır. Dine his boyutundan bakanlar onu nazariye olarak görürken, akıl boyutundan bakanlar onu bilgi, irade boyutundan bakanlar ise dini ahlâkçı nazariye olarak isimlendirebilirler.

⁵⁹ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk Yayınları, Konya 2012, 46.

⁶⁰ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2011, 76.

⁶¹ Emre Dorman, *Din Neden Gereklidir*, Nesil Yayınları, İstanbul 2015, 19-20.

⁶² İlhami Güler, *İman-Ahlâk İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 107-108.

⁶³ Dorman, *Din Neden Gereklidir*, 20.

⁶⁴ Başgil, *Din ve Laiklik*, 78.

Yunanca’da din denilince akla korku ile karışık verilen hürmet anlamının gelmesi bu bakış açısının bir sonucudur.⁶⁵

Bireyin bir manevi hayatı vardır. Bu hayat onun ruhu ile alakalı ve onun ürünü olan olguları içerir. Bütün oluşumlar, kurumlar, manevî tezahürler, tarihi ve toplumsal bir gerçeklik olarak bu iç tecrübenin ürünüdür ve insanların onu yaşaması, bilmesi ve kurumlaştırmasıyla objektifleşmiştir.⁶⁶

İslâm dinine göre dinin kaynağı fitrat olayında aranmalıdır. Kişi İslâm’a göre ancak din sayesinde kâinatı ve kendini yaratan Tanrı’yı bulabilir. Allah dünyada kendi varlığını kanıtlayacak birçok deliller yaratmıştır. İşte Allah’ın bu delilleri ile insanda doğuştan getirdiği bu fitratı Allah’ı bulma kabiliyetindendir.⁶⁷

Dinî hayat yaşayan kimse Allah ile arasında içten bir ilişki kurmuş, ona açılmış ve onun sevgisine ulaşmıştır. Bu dinin psikolojik boyutunu gösterir. Diğer taraftan dinî bir hayat yaşayan insan, hangi toplumda yaşarsa yaşasın kendini böyle bir bağlılığa davet eden bir çevre bulacağından sadece insanın iç dünyasında yaşanmayıp toplumsal ve tarihi bir gerçeklik olarak kendisini törenlerde ve gelenekte gösterir. Dinin içeriğini anlayabilmek için dinin bu iki yönüne dikkat etmek gerekir.⁶⁸ İnsanın ruhsal yönünün kişinin toplumsal yaşayış tarzını da şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple kişi neyi arıyorsa onu bulacaktır sözü tam olarak bu düşünceye uygun bir ifadedir.

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki din anlayışı gelişip değişebilmektedir. Her ne kadar inanan kişi onun sabit kalmasını arzu etse de aksi bir durum söz konusu olmaktadır. Din uygulama aşamasında ve teorik düzeyde değişim ve gelişim göstermektedir.⁶⁹ Bu da din ve din anlayışının aynı anlamlar ifade etmediğini göstermektedir.

⁶⁵ Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, 4.

⁶⁶ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Ankara 1987, 220.

⁶⁷ Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 44.

⁶⁸ Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, 221-222.

⁶⁹ Recep Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, 107.

Din üzerine yapılan her türlü tartışma ve sorgulama felsefe ve metafizik düşüncenin önünü açmıştır. Din hakkında tarih boyunca yapılan her türlü araştırma zamanla sosyal bilimlerin bir konusu haline gelmiştir.⁷⁰

Din konusunda yapılan tanımlar ve tartışmalar tarih boyunca eksik olmamıştır. Bu yapılan tariflerin çok olması da dinin toplum için öneminden kaynaklanmaktadır. Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere her düşünür dini çevre, eğitim ve inandığı inanç sisteminin etkisinde kalarak onu kendi bakış açılarına göre açıklamaktadırlar.

1.2. SANAT NEDİR?

Sanat bir insan etkinliği olarak hayatın içinde kendine hep bir yer edinmiş bu yönüyle de insanlığın ortaya çıkışıyla yaşıttır. Sanatla yaşam arasında sıkı bir bağ olmasına rağmen sanatın işleyiş ve yapısında enigmatik bir özellik vardır. Sanat bir ‘gizemce’, bir ‘enigma’ olarak varlığını sürdürmektedir. Sanat, insanoğlunun ürettiği ürünlerin doğaninkisine kıyasla belirlenmesini sağlayan teknik ustalıklarla, duyular vasıtasıyla algıladığımız objeleri bir beğeni yargısına göre belirleyip sıralamaya yönelen şahsi duygu arasındaki farklılaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sanat ürünleri ve sanat toplumdan topluma ve çağdan çağa çok değişik tarzlarda değerlendirilmiş fakat insanlık tarihi boyunca hep var olmuştur.⁷¹

Sanat, kelimesi İngilizce “art”, Latince’de “ars” sözcüklerine karşılık gelmektedir. Sözlükte “belli bir yetkinliğe eriştirilmiş olma”⁷² ayrıca; *bir şeyi kendi kanunlarına göre serbestçe meydana getirme kabiliyeti, insandaki yaratıcı güç*⁷³ şeklinde tanımlanmaktadır.

Ahmet Cevizci’nin *Felsefe Sözlüğü*’nde ise sanat şöyle tanımlanmaktadır: “Bir duygu, düşünce, tasarım ya da güzelliğin ifadesinde kullanılan yöntemlerle, bu

⁷⁰Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, 90.

⁷¹ Nejat Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları*, Sentez Yayıncılık, Ankara 2013, 15.

⁷² Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2019, 154.

⁷³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimler Sözlüğü*, Atlas Yayınları, Ankara 2018, 232.

yöntemlere bağlı olarak sergilenen üstün yaratıcılık. Temel işlevi güzeli meydana getirmek, güzellik yaratmak olan öznel faaliyet.”⁷⁴

Metafizikte olduğu gibi sanat konusunda da konulan hedef sanatın, insanın hayatındaki yerini belirlemek değil, haz almaktır. Sanatın doğru tanımlanması için öncelikle onu bir haz vasıtası olarak görmemek gerekir. Her sanatkârla o sanatı algılayan arasında bir ilişki vardır. Sanatın işlevi de bu ilişkiyi kurmaktır. Nasıl ki insanlar sözle düşüncelerini birbirlerine aktarıyorsalar sanatla da duygularını aktarmaktadırlar. Örneğin ağlayan birini gördüğümüzde nasıl hüzünlenip, gülen birisini gördüğümüz de nasıl seviniyorsak bunun gibi sanat da duyguların başkalarına aktarılması yeteneği diyebiliriz. Burada önemli olan ise bu duyguyu kişinin kendinde yeniden üretebilmesidir.⁷⁵

Sanat metafizikçilerin söyledikleri gibi Tanrı’nın, güzelliğin veya gizemli bir düşüncenin ortaya çıkması değildir; yine sanat, insanın birikmiş enerjisini akıttığı bir oyun da değildir; sonra sanat haz duymak veya duyguların dışa vurulması değildir. Sanat, tek bir bireyin ya da toplumun iyiye ulaşması için zorunlu olan, bireyleri aynı duygular etrafında bir araya getiren ilişkiler ortamıdır.⁷⁶

Bireylerin tüm faaliyetlerinde sanatın olumlu etkisini görmekteyiz. Toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde devam etmesini sağlayan yardımlaşma isteği, insan sevgisi, merhamet duygusu farklı türdeki sanat dallarının etkisi ile gelişmektedir. Hangi görevde olursa olsun ruhu sanatla yıkanmış, sanatın esrarengiz etkisi sonucunda iç rahatlığa eren kimse işinde başarılı olmaktadır.⁷⁷ Sanatı ruhtan ayrı tutmak mümkün gözükmemektedir. Sanat, ruhun bağımsız bir işlevi sonucu hiçbir koşula bağlı kalmaksızın güzeli araştıran bir harekettir.⁷⁸

Sanat bireyi parçalanmış bir halden birleşmiş bir bütünlüğe çevirebilir. Bireyin gerçekleri kavramasına yardımcı olur. Ayrıca gerçekliği insanlığa daha layık kılmak için uğraşır. Toplum için sanatçı gereklidir. Sanatçıyı uyarmak da toplumun görevidir. Sanatçı gerçekliği dile getirmekle yetinmez, ona biçim de verir.⁷⁹ Sanatçı bir eser ortaya

⁷⁴ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 746.

⁷⁵ Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 48-49.

⁷⁶ Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 51.

⁷⁷ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, 205.

⁷⁸ Nurettin Topçu, *Felsefe*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, 107.

⁷⁹ Ernst Fischer, *Sanatın Gerekliliği*, (Çev.: Cevat Çapan), Sözcükler Yayınları, İstanbul 2021, 64.

koyarken duygu ve düşüncelerini ister istemez yapıtına aksettirir. Sanatçının varlığa bakış açısı da farklı olmalıdır. Yoksa sanat eserinde bir orijinallik söz konusu olamaz.

Sanatkâr, varlığı anlar ve onu eserinde göstermek ister. O, varlıkta gördüğünü, anladığını, sezdiğini sanatına yansıtır. Filozof da varlıkta gördüğünü, kavradığını, sezdiğini sanatkâr gibi ifade etmektedir.⁸⁰ Burada sanatkâr ile filozofun ortak yönlerinden bahsedilmiştir. Filozofla sanatkârın benzerliği onların varlık karşısındaki tutumuyla ilgilidir. Her ikisi de mevcut olana öznel açıdan bakar ve başkalarının sezmediğini ve görmediğini ifade ederler.⁸¹

Sanatkâr olabilmek için hayatı yakalayıp tutmak, onu belleğe aktarmak, belleği anlatıma çevirmek gereçleri ise biçime çevirmek gerekir. Sanatkâr için duyuş her şey değildir. Sanatkâr, işini sevmeli tüm yöntemleri, biçimleri, incelikleri, kuralları tanıması bu şekilde hırçın doğayı uysallaştırarak sanatın akdine uydurması gerekir. Sözde sanatkârı bitiren tutku, gerçek sanatkârın yardımcısı olur. Sanatkâr, azgın canavarın önünde diz çökmez aksine onu evcilleştirir.⁸² Sanatçının hayatla iç içe olmasının bir sonucu olarak o toplumda kendi evinin kapısını sanatçıya sonuna kadar açık tutar. Hatta toplum bir yönüyle de sanatçıyı yönlendirir ve ona sanatını icra etmesi için kendine özgü konular sunar.

Bir kültür kendi değerlerinden emin ve güvenli olunca, o toplumda yaşayan sanatçılara farklı konular sunar. Bu konudaki görüş birliğinin temeli o kadar sağlamdır ki özgül bir konu geleneksel bir hale bürünüp kendini sanatçıya kabul ettirir. Örneğin Afrika'da hayvan başı, Rönesans'ta çıplak insan bedeni, Çin'de su ve kamış konusunda geçerlidir bu. Sanatçının da buna kayıtsız kalma şansı yoktur.⁸³ Sanat eseri sadece dışsal yönü olan bir nesne değildir. Onun da insan gibi iki yönü vardır. Bu iki yönden kasıt sanatta da insanda olduğu gibi maddi ve manevi bir yön bulunmaktadır. Bir sanatçıya yapılacak en büyük haksızlık sanat eserini sadece boya, kereste ve taştan ibaret görmek olacaktır.

Bir sanat eseri sadece yapıldığı taş, boya ya da kereste ile meydana gelmemektedir. Aynı şekilde şiir ve edebiyat da sadece harf ve gramer değildir.

⁸⁰ Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, 199.

⁸¹ Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, 208.

⁸² Fischer, *Sanatın Gerekliği*, 23.

⁸³ John Berger, *Picasso'nun Başarısı ve Başarısızlığı*, (Çev.:Yurdanur Salman&Müge Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul 2017, 148.

Bunların ötesinde ifade ettikleri bir mana ve içerik vardır. Sanat eserinin değeri de burada ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle insan ve sanat eseri de birbirine benzetilmektedir. İnsan tanımlandığından ve hakkında söylendiğinden daha fazlasıdır. Tıpkı sanat gibi.⁸⁴ Peki, insan gibi yorumlanması ve tanımlanması zor alan bu sanat ne maksatla yapılmaktadır?

Tarih boyunca sanatın yorumlanması ve amacı konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur. Bir taraf “sanat sanat içindir” derken diğer taraf “sanat toplum içindir” görüşünü savunmuştur.

Bu konu sürekli tartışılan bir konu olmakla beraber sanatın toplum için olduğu görüşü daha çok kabul gören bir görüştür. Sanatı seyreden, dinleyen ve izleyen toplum olduğu için elbette sanatta kendisinden bir şeyler bulmalı ki ona ilgi duysun ve takip etsin. Anıt heykeller toplumun yaşadığı kahramanlıkları, zaferleri ya da travmaları anlatmaz mı? Sanatçı eseriyle bir olay, fikir, arzu, sitem, duygu ve kavram gibi şeyler hakkında insanlara bir mesaj verir. Diğer taraftan sanatçı doğrudan anlatamadığı düşünce ve fikirleri teşbih, karikatür, sinema ve tiyatro, resim, şiir aracılığıyla toplumun sesi olur.⁸⁵

İzzetbegoviç de toplum içinden gelen bir düşünür olarak sanatın merkezine insanı yerleştirmektedir. İzzetbegoviç, sanat yoluyla insanlara bir takım doğruların ve güzelliklerin aktarılabilirliğini belirtir.

Sanat için sanat görüşünü savunanlar, sanatın kendisi dışında ve kişiye yaşatmak istediği heyecan dışında hiçbir görevi olmadığını kabul ederken, sanat toplum içindir diyenler, sanatın ahlâkı yaymak, insanlığın terbiyesine hizmet etmek ve dini ruhun bir ifade tarzı şeklinde bir görüşü ileri sürmektedirler.⁸⁶

Sanat için sanat görüşünü savunanlar burjuva sınıfının karanlık işlerle uğraşmasına ve kaba yararcılığına karşı çıkmışlardır. Bu her şeyin meta haline geldiği bir ortamda sanatçının meta üretmemeye kararından yansıyan bir tutumdur.⁸⁷

⁸⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 37.

⁸⁵ Aysen Soysaldı, “Kültür, Sanat ve Beşeriyet İlişkisi”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2018, 310.

⁸⁶ Topçu, *Felsefe*, 118.

⁸⁷ Fischer, *Sanatın Gerekliği*, 87.

Sanat için sanat anlayışı, sanatın toplumsal etki ve koşullardan tamamıyla bağımsız olmasını öngören bir slogandır. Dönemin burjuva zevklerini tatminden başka bir amacı olmayan sanat anlayışına bir tepki olarak doğmuştur.⁸⁸

1.2.1. Dinde Sanatın Yeri ve Önemi

Bütün dinler büyük oranda kendi etkisiyle oluşmuş bir kültürde doğup büyüyen sanatkar üzerinde etkili olmuştur. Din sanatın hem içeriğine hem formuna hem de bazı sanat türlerinin ön planda bazılarının ise arka planda tutulmasına etki etmiştir. Bu durumu kanıtlayan birçok örnek vardır. Mesela İslâm ve Yahudilik eski Yunan’da var olan ve antropomorfizmi temsil eden sanatlara ilgi göstermemiştir.⁸⁹ Din, sanat, felsefe ve bilimle uğraşan birçok kimse evrenin güzelliği hakkında düşünür. Dolayısıyla varlığın güzellik boyutu Tanrı hakkında konuşmayı mümkün kılmaktadır.⁹⁰ İnsan evrende bir varoluş serüveni geçirmektedir. Bunu yaparken de insan kendisi olmaya çaba sarf etmektedir. Bu ise kâmil insan olma yolculuğudur. Kemale giden bir çok yol olduğu, bu yolların hepsinin birer metafor olduğu düşünüldüğünde sanat eseri de dinî açıdan bakıldığında Tanrı’ya benzeme ve ona ulaşma çabasıdır.⁹¹ Zira her türlü tecrübe ve bilgide olduğu gibi güzellik tecrübesinde de bir özne-nesne ilişkisi söz konusu olmaktadır. Birey, estetik nesne olarak isimlendirebileceğimiz herhangi bir durum, olay ya da nesneyi algılamasıyla bazı şeyler hisseder. İşte bu kavrayış, seziş ve duyuş estetik tecrübeyi oluştururken, bunun sanatsal formda ifade edilmesi ve duysal düzeyde algılanmasıyla ‘sanat eseri’ ortaya çıkmaktadır.⁹² Sanat şekil olarak dinden uzak gözükse de özünde ve temelinde din vardır. Zira sanat eserindeki imaj, aslında benin dışı vurulması olayıdır. Bende yansıyan ise Mutlak Ruh’tur. Bütün duygular Mutlak Ruh’tan bilinçli bir halde yansıtılmasa da sonuç olarak onun bir aksettirmesidir.⁹³

Bilimsel faaliyet gibi sübjektiflikten ve hissilikten uzak bir konuda bile estetik bakış tarzı varken, sanatın dinî hayat içerisinde çok daha güçlü bulunması doğaldır. Tıpkı diğer bakış tarzlarında var olduğu gibi, estetik bakış tarzında da bir obje-süje

⁸⁸ Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, 268.

⁸⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, 302.

⁹⁰ Metin Yasa, “Güzellik Kanıtı ve Taşıdığı Felsefi Değer”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2004, 2.

⁹¹ Fulya Bayraktar, “Sanatçının Yaratıcılığı Ya da Yaratılışa Tanıklığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Felsefe Dünyası*, 2009, 112-113.

⁹² Turan Koç, *İslam Estetiği*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2021, 19.

⁹³ Mehmet Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, Eskiyei Yayınları, Ankara 2018, 67.

ilişkisi vardır. Diğer bir ifadeyle bazı estetik objeler vardır. Ayrıca bunları duyan, gören tasavvur ve tahayyül eden insandır. Tecrübenin farklı şekillerde ortaya konulması sanat eserini; estetik obje karşısındaki insanın duygusu ise estetik tecrübeyi meydana getirmektedir.⁹⁴

Estetik alanın dinler açısından değerlendirilmesi her dinî kültürde farklıdır. Bu farklılık kimi zaman dinlerin kutsal metinlerindeki ifadelerde bile kendini göstermektedir. Öyle anlaşıyor ki İncillerin yazarları estetik konusu üzerinde fazla durmamışlardır. Belki de bu nedenle bazı Hristiyanlar estetik konusunun işlenmesini bazı açılardan sakıncalı görmüşlerdir.⁹⁵ İlk Hristiyanlıkta iyi sanat olarak kabul edilen yapıtlar insanlara sevgi duymaya, dünya nimetlerine önem vermemeye, İsa'yı örnek alıp onun çileli yaşamı için ona acımaya ve sevgi duymaya çağıran ilâhîler, dualar, nasihatler, vaazlar, yaşam öyküleri ve söylencelerdir. Kişisel tutku ve haz duygularını içeren sanat yapıtları kötü olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı tüm plastik sanatlar putperest kabul edilip bütünüyle yok sayılıyordu.⁹⁶

Güzellik belirlenen amaca uygun olup yerinde kullanıldığında varoluşun anlamlı ve önemli tarafını ortaya koyarken, yanlış yerde kullanıldığında ise harcanmış olur. Bu öncelikli amaçlardan birisi de Tanrı'nın ortaya konulmasıdır.⁹⁷

1.2.2. Sanatın İnsan Yaşamındaki Yeri

Bugün insanoğlunun ortak bir hayat yaşayabilmesi, ceza ve şiddet korkusu dışındaki şeyler sayesinde. Hayatımızın önemli bir kısmının üzerinde yükseldiği yer de burasıdır. Bunu sağlayan ise sanattır.⁹⁸

İnsan sanat ile kendini nasıl gördüğünü, nasıl görmek istediğini, dünyayla ilişkisini, yaşantısının nasıl bir yolda ilerlediğini ifade eder. Sanat insanın dünya görüşünün bir ürünüdür. Sanatla uğraşmayan bir topluluk düşünülemez. Aynı zamanda sanat bir toplumun hayatını yansıtmaktadır. Hayatla sanat arasındaki bu ilişkiden ötürü sanat aynı seviyedeki hayatı yansıtır. Herhangi bir insan topluluğunun yaşadığı hayat

⁹⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, 296-297.

⁹⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 299.

⁹⁶ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Sanat Nedir?*, (Çev.:Mazlum Beyhan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, 57.

⁹⁷ Yasa, "Güzellik Kanıtı ve Taşıdığı Felsefi Değer", 4.

⁹⁸ Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 230-231.

kaotikse onların sanatı da öyle olacaktır. Bir toplum diğer toplumları, onların yaşantılarını taklit ediyorsa sanatları da öyledir. Zira sanat “olmuş olan”ın ve “olmakta olan”ın bir nevi aynası, “olacak olan”ın da habercisidir.⁹⁹ Sanatın hayatla olan bu ilişkisi bize gösteriyor ki sanat anlamının ve anlatmanın da bir yerde vasıtası da olmaktadır. Dolayısıyla sanat Tanrı’yı anlamının ve algılamının da bir yolu olabilir. Tanrı’nın vahiy aracılığıyla insanlara bildirdiği bir din sanat sayesinde insanları etkileyebilir.

Genel olarak din veya İslâm sanat sayesinde tüm insanlara hitap eden somut bir nitelik kazanabilir. İnanma olgusu ya da iman hakikati sadece mantıkî yargıların geçerliliği veya zihni akıl yürütmeye açıklanamaz. Yunus Emre ve Mevlana gibi büyük düşünür-sanatçılar akılla aşkı aynı potada eriterek uyumlu hale getirmişlerdir.¹⁰⁰

Sanat bireyin hem hayal gücü sahibi yaratıcı varlık olmasının hem de trajik varoluşunun zorunlu bir sonucudur. Diğer taraftan varlık salt bilgi ve mantıksal boyutla değerlendirilemez. Hakikatin bilgisel boyut yanında sanat, ahlâk ve din gibi çeşitli tecrübelerle de anlaşılabilir bir tarafı vardır. Dolayısıyla sanatın otonomluğunu kabul etmemek, hakikatin bir yönünü de reddetmek anlamına gelir.¹⁰¹ Sanat dinden de hayattan da bağımsız değildir. Sanat, ahlâk ve din birbirlerini etkilemektedir. Bunun sonucunda ise toplumlara özgü yaşam şekilleri oluşmaktadır. Dinsiz bir toplum düşünülemediği gibi sanatsız bir toplum düşünmek de zordur. Sanat eğer olumlu anlamda icra edilirse toplumların gelişimlerine de katkıda bulunabilir.

Sanat ilerlemenin iki ayağından biridir. İnsanoğlu sözcükler yoluyla düşüncelerini sanat vasıtasıyla da duygularını başkalarına iletir. Bu ikili iletişim insana özgü bir şeydir. Bundan dolayı bunlardan birisinin bozulması topluma zarar verir.¹⁰²

1.3. DİN VE SANAT İLİŞKİSİ

Din bireyin hayatını bir bütün olarak ele almaktadır. İbadet ve inanç hayatının yanı sıra süslenme, giyinme, yeme-içme, akrabalık ilişkileri ve sanat gibi kişinin yaşamının farklı alanlarına dair hükümler de verir.¹⁰³

⁹⁹ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014, 280.

¹⁰⁰ Koç, *İslam Estetiği*, 15-16.

¹⁰¹ Latif Tokat, “Kutsal ve Sanat”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2016, 20.

¹⁰² Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 193.

Sanat ile din arasındaki ilişki, bilim ile din veya ahlâk ile din arasındaki ilişkilere göre açıklanması daha zor bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Ahlâk normatif, bilim ise deskriptiftir. Birisi ameli yanımızla, öteki kognitif yanımızla ilgilidir. Sanat ise daha çok hayal ve duygu dünyamızla ilgilidir.¹⁰⁴

Peki, din ve sanat arasında ne tür bir ilişki vardır? Sanat kutsalın bir tezahürü müdür?

Bireyin inanç yapısı ve kozmolojik varlık anlayışı doğrudan onun yaptıklarına yansır. Ortaya konulan her türlü sanat yapıtı ister bilinçli isterse bilinçsiz olsun inançlarımızın bir gereğidir. Son noktada inançlar ve eylemlerimiz arasında mutlak, samimi, saf ve kopmaz bir ilişki vardır.¹⁰⁵

İnsanlar varlığın anlamı nedir? sorusuna cevap aradığı sürece her türlü kültürel yapıt dinî bir görünüm ortaya koyacaktır. Bu açıdan bakıldığında kültürel bir alan olarak tüm sanatlar dinidir. Bundan dolayı bütün sanat aktivitesi tarzı, içeriği, formu ister profan olsun ya da olmasın, nihai aşamada dini bir karakter olmaktadır.¹⁰⁶

Sanat bir nevi kutsalın tezahürüdür. Din ve sanat arasındaki bu yakınlığın sebeplerinden birisi de kutsalı ortaya çıkarmada sanatın elverişli ve etkin olmasıdır. Sanat ve din sembolleri kullanarak insanlara bir şey anlatır. Nitekim dinin sanatla bir araya gelmesiyle iki katı bir sembolizasyon durumu ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁷ Sanatta sembolizm dış şekillerin gösterimini iç anlam vasıtasıyla iç anlamı ise dışsal şekil yoluyla hayal gücüne ve görüye getirmeyi amaçlayan dürtüden kaynaklanmaktadır. Hayatta var olan evrensel diyalektik sembolizm için uygun bir içerik vermektedir. Doğum, büyüme, gelişme, ölme ve yeniden doğum gibi anlamları görünür kılmak ve bu anlamlara işaret etmek amacıyla kullanılabilecek fenomenler vardır. Örneğin bitkiler tohumlar aracılığıyla çıkar, büyür, gelişir, çiçek açar ve meyve verirler. Sonra meyveler

¹⁰³ Yasin Pişgin, "Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Dinî Tecrübenin Sanat Ruhuna Etkisi, İslam ve Sanat", *Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul 2015, 46.

¹⁰⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, 295.

¹⁰⁵ Turgut Cansever, "İslam Mimarisi Üzerine Düşünceler", *Divan*, 1996, 135-136.

¹⁰⁶ Tokat, "Kutsal ve Sanat", 13.

¹⁰⁷ Latif Tokat, "Sanat Kutsalın İfşası mıdır?", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, 162.

çürür gider ve yeni tohumlar ortaya çıkar. Yaşamdaki çeşitli devreler, çocukluk dönemi, gençlik dönemi, ergenlik ve yaşlılık dönemleri bu evrensel süreci gözler önüne serer.¹⁰⁸

Sanat insanî bir eylemdir. Estetiğin kaynağı ise Rahman'dır. Sanat bireyle gelişir ve yücelir. Güzellik ise Allah'tan feyizlenir. Birey ilahî nurları kendine çekme gayretine girdiği vakit insanî basamaklarda yükselme derecesine istinaden ilahî olan güzellikleri hisseder. Bu yönüyle sanat, estetik vicdanın ve ruhun kavradığı manevi bir lezzettir. O halde sanat, hislerle meydana gelenin ötesine geçerek, maddi olandan hareketle manevi olan güzelliklere ulaştırır. Bu durum bireyi zaman-mekân ile kuşatılmışlık duygusundan da kurtarmaktadır. Sanat diğer bir yönüyle hakikî dinin tebliği anlamına gelir. İnanan birey, olayları yorumlamasını, hayata bakışını sanatla ifade eder. İlahî öğretide güzelliklerin ve doğruların bireysel olarak benimsenip yaşanması yeterli değildir. Onların başkalarına gösterilmesi gerekir. Ama estetik olan güzel bir tarzda sunulmalıdır. Hakikî sanatı tahrif edilmemiş dinden ayrı görmek mümkün olmadığı gibi dini de sanattan ayrı görmek düşünülemez.¹⁰⁹

Örneğin Topkapı Sarayı, birçok sanat eserini içerisinde barındırmaktadır. Oradaki bir madalyonun türü, ağırlığı, genişliği, uzunluğu ile ilgilenen birisi objenin estetik özelliğini fark etmemiş olabilir. Onun ilgisi daha çok pragmatik-pratik bir ilgidir. Aynı şekilde estetik tecrübe ile dinî tecrübe arasında da bir ayrım yapılabilir. Sözgelimi bir ateistin de Süleymaniye camiinin heybeti karşısında hayrete düşmesi mümkündür. Onun tecrübesinde ise bir inanç boyutu yoktur. Fakat aynı sanat yapıtına bakan Müslümanda dinî duygular ile estetik tecrübe kaynaşmış olur.¹¹⁰ Farklı kültür ve coğrafyalarda bu ilişkiyi gösteren yapıtlar da bulmak mümkündür.

İran'da halıların en gözde desenlerinden birisi bahçe desenidir. Yün halıların üzerine çevresi stilize rengârenk çiçek tarhlarıyla kaplı fiskiyeli bir süs havuzunda toplanan ırmaklar resmedilir. Bedevi, sihirli çağrışımlar uyandıran bu halıyla kum fırtınalarının üzerine, cennetin bir yansımasını koyar. Halının etrafında dağların çiçek gibi demetlenmesi ve kum tepeciklerinin değişimi veya bulutların sarkmasıyla temsil edilen ilâhî âlem ile gündelik dünya arasındaki geçişi sağlayan geometrik bir kenar süsü

¹⁰⁸ Georg Wilhelm F. Hegel, *Estetik Güzel Sanatlar Üzerine Dersler*, (Çev.: Taylan Altuğ, Hakkı Hünler), Payel Yayınları, İstanbul 2015, 72-73.

¹⁰⁹ İbrahim Coşkun, "İslam Düşüncesi Açısından İnanç-Sanat İlişkisi Üzerine Bir Deneme", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, 28.

¹¹⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 297.

veya bir arabesk yer alır.¹¹¹ Peki, sanatı değerli ve değersiz kılan nedir? Tolstoy bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

Din eğer hayatın anlamını Tanrı'nın istencine boyun eğmekte ve ona tapmakta buluyorsa, bu Tanrı'nın yasalarına ve ona duyulan sevgiden kaynaklanan iyi bir duygudur. Bu duygunun aktarıldığı varoluş söylenceleri, kutsal kitaplar, peygamber ayetleri gibi sanatlar yüce sanatlardır. Diğer taraftan Tanrı'nın yasalarına uymayan yabancı duygulara ve yabancı tanrılara tapınma duyguları gibi sanatlar ise kötü sanatlardır.¹¹²

Görüldüğü gibi Tolstoy'a göre Tanrı'ya inanç duygusu aşıl原因 sanatlar iyiysen O'na inanmamayı ve O'ndan uzaklaşmayı telkin eden sanatlar kötüdür.

¹¹¹ Roger Garaudy, *Geleceğimizde İslam Var*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, 188.

¹¹² Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 56.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DİN VE SANAT ANLAYIŞI

2.1. DİN ANLAYIŞI VE DİN İLE İLİŞKİLİ BAZI TEMEL KAVRAMLAR

Tarih boyunca din anlayışlarında sürekli farklılaşma olmuştur. Din anlayışlarının farklı olmasında birçok sebep sayılabilir. Örneğin aile, kültür, ekonomi düzeyi ve eğitim faktörü gibi durumlar bu farklı anlayışların oluşmasında etkindir. İzzetbegoviç'in yaşadığı dönem temel alındığında İslâm coğrafyası fakirlik, iç savaş, fikri yoksulluk gibi birden fazla alanda sıkıntılarla yüz yüzedir. İzzetbegoviç, bu sıkıntıları derinden hissedip yaşayan bir Müslüman olarak bu geri kalmışlığın nedenlerini yazdığı eserler ve katıldığı toplantılarda dile getirmiştir. İzzetbegoviç'in dinleri ele alıp yorumladığı *Doğu Batı Arasında İslam* adlı eserinde özellikle Hristiyanlık, Yahudilik ve İslâm dini hakkında fikirler ortaya koymaktadır.

İzzetbegoviç'e göre bu üç dinin tarihteki rolleri büyüktür. İnsan, bu dinler sayesinde tarihin merkezi olmuş, insanlığı veya dünyayı bir bütün olarak görmeye başlamıştır. Onlar sayesinde insan iç ve dış hayattaki ilerlemenin büyüklüğünü ve onlar arasındaki ilişkinin sınırlarını öğrenmiştir.¹¹³ İzzetbegoviç, din hakkında şunları söylemektedir: Din, insanların ve dünyanın karşısında nasıl yaşayacağıma değil, kendi karşımda ve içimde nasıl yaşarım sorusuna cevaptır. Din dağın doruğunda bir sığınak ve mabettir.¹¹⁴

İzzetbegoviç'in din anlayışında düalizm (ikilik) önemli bir yere sahiptir. O dinin iki yönünün olduğunu; birincisinin dünyaya ait, ikincisinin ise ahirete ait olduğunu düşünmektedir. Yani din hem maddi hem de manevi yönü olan bir olgudur.¹¹⁵ İzzetbegoviç'in bu düalist din anlayışı aslında bir anlamda birliği tamamlayan unsurlardır. Çünkü din sadece manevi olanı ön planda tutup maddi olanı görmezden gelemeyiz. Dinin bu yapısı bir yönüyle insana da benzemektedir. Çünkü insan da iki yönlü bir varlık olarak yaşamını sürdürmektedir.

¹¹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 249.

¹¹⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 253.

¹¹⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 22.

İzzetbegoviç'e göre her dinin iki yönü vardır. Birincisi, ilim olarak vahiydir. İkincisi ise, uygulama olarak her din insanların eseridir. Allah inancı vahyeden, insan ise uygulayandır. Dinde yüce ve büyük olan Allah'tandır. Değersiz ve hatalı olan her şey insandandır. İnsanların din konusunda tarih boyunca tutumları şu şekilde olmuştur: O, bir taraftan henüz bozulmamış dini bilgiyi suiistimal eder, hatalı uygular veya uygulamaz. Diğer taraftan söz konusu bilgiyi değiştirir ve çarpıtır.¹¹⁶

İzzetbegoviç'e göre her din başlangıcında saf olmasına rağmen zamanla insanlar onu bozmaktadır. Ahlaki öğretiler daha dinamik bir yapıda olduğundan onun bozulması durumunda teoloji ve inançlar daha hızlı bir bozulma evresi geçirmektedirler.¹¹⁷ Görüldüğü üzere İzzetbegoviç, dinin inanç boyutundaki bozulmanın öncesinde ahlâkî bozulmanın gerçekleştiğini ifade etmiştir. Diyebiliriz ki, ahlâk dinin özünü oluşturmaktadır. İnanç sahibi olan bir kimsenin dürüstlük, fazilet, adalet gibi dinin özünde bulunan ahlâkî prensiplere uygun bir yaşam sürmesi gereklidir. Dinler bu yönüyle insan ilişkilerini düzenleyen ve yönlendiren özelliklere sahiptirler.

Genel olarak baktığımızda dinler sadece insan ilişkilerini düzenleyen yapılar değildirler. Din, birey ile Tanrı arasındaki iletişimi en üst boyutlara taşımayı da öğütlemektedir. Bu anlamda dua dinler açısından çok önemli bir yere sahiptir. Toplumlar, dinlerden uzaklaştıkça bilgisizliğin ve huzursuzluğun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Materyalist bir felsefenin hüküm sürdüğü toplumda insan sadece biyolojik bir varlık olarak hayatını sürdürmektedir. Bu yönüyle dinî bir hayat yaşamak insanca bir hayat yaşamamanın ön koşulu denebilir. Dini toplumdan uzak tutan seküler bir anlayışla yönetilen ya da dinin özünün yeterince doğru kavranmadığı toplumlarda ahlâksızlık ve huzursuzluk başı çekmektedir.

İzzetbegoviç'e göre din insanın dünyada kendini her an içinde bulacağı, modern Batı düşüncesinde olduğu gibi seküler bir hayatın insan için söz konusu olamayacağını ifade etmektedir.

İlkel kavimlerde var olan ahlâk sistemleri bile bireyin dinden, ahlâktan ve değer kavramından uzaklaşamayacağını göstermektedir. Bugün ise uygarlığın getirmiş olduğu huzursuzluk aslında dinden, ahlaktan ve manevi olandan uzaklaşmanın bir sonucudur.

¹¹⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 45.

¹¹⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 58-59.

İnsan dine yaklaştıkça kendisini keşfetmekte, huzur bulmaktadır. Dinden uzaklaştıkça hayatın gerçek anlamını kavramaktan uzaklaşmaktadır.

2.1.1. Metafizik Düşünce

Metafizik, varlığı konu edinen, bilginin ilkeleri ve fizikötesi sebepleri araştıran felsefe disiplinine verilen isimdir. Metafizik teriminin bir felsefe disiplininin ismi oluşunda, bu disiplinin terminolojisi, problemleri ve konusunun bir bütünlük içerisinde belirlenmesinde Yunanlı filozof Aristoteles'in *Metafizik* isimli kitabı etkili olmuştur.¹¹⁸

Metafizik, kendi başına ve kendinde var olan gerçekliği, bütün varlıkların varoluşu için kendisine bağlı olduğu, her şeyin nedeni ya da kaynağı olan aşkın bir gerçekliği konu edinen bir disiplindir. Metafizik diğer bilimlerin yaptığı gibi varlığı bu ya da şu açıdan değil de varlık olması bakımından ele alır.¹¹⁹ Örneğin pozitif bilim öncelikle simgeler üzerinde inceleme yapar. Doğa bilimlerin en somut olanı hayat bilimleri bile canlı varlıkların organlarıyla, görünür formuyla, anatomik unsurlarıyla ilgilenir. Formları karşılaştırır, en karmaşık formları basitleştirir, hayatın işleyişini bir açıdan görsel simgeleri olan şeylerde araştırır. Eğer bir gerçekliğe, onu göreceli olarak bilmek yerine mutlak olarak sahip olmanın, onu analiz etmek yerine iç görüşünü elde etmenin, onun bakış açılarına sahip olmak yerine bizzat kendisine ulaşmanın, onu her türlü temsiline, tercümenin ve sembolik ifadenin dışında sezmenin bir yolu varsa, metafizik bu yolun kendisidir. Şu halde metafizik, “*simgeleri aşma iddiasında olan bir bilimdir.*”¹²⁰

Metafizik, en yüksek ve nihai gerçekliğin bilimi olup, sadece görünüşte olana karşıt olup en yüksek biçimde gerçek olanı tanımlamayı hedefler. Dolayısıyla şeylerin gerçek doğasını tespit etmeyi amaçlayan metafizik gerçeklik ve varoluş gibi kavramlarla ilgilenir. Metafizikçinin buna yönelmesinde şeylerin, görünüşlerin genellikle onları yanlış gösterdiği, dolayısıyla görünüşün arkasındaki gerçekliği bilmenin zorunlu olduğu düşüncesi vardır. Metafizik sonuçlarına sadece aklın gayretleriyle ulaşılan akla dayalı bir disiplindir. Bu çerçevede metafizik a priori bir bilimdir. Başka bir ifadeyle o, varlığı tek

¹¹⁸ İlhan Kutluer, “Metafizik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, (29), 399.

¹¹⁹ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 591.

¹²⁰ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, (Çev.:Atakan Altınörs), Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2016, 44.

tek değil de genel olarak ele alır. Bunu yaparken de deneyi değil aklı kullanır.¹²¹ Metafizik varlığa ulaşmak ve onu tanımlamak için iki bilgi yolundan birisini tercih etmektedir.

Bir şeyi bilmenin iki farklı tarzı vardır. İlki, bilinen şeyin çevresinde dolaşan, ikincisi ise onun içine girilen bilme tarzıdır. Birincisi, insanın kendini ifade ettiği sembollere ve konumlandığı bakış açısına tabidir. İkincisi ise, hiçbir sembole ve hiçbir bakış açısına dayanmaz. Birinci bilgi için göreceli olanda kaldığı; ikincisinin ise mutlak olana kavuştuğu söylenecektir.¹²²

Bir annenin kendi evladını başkalarına benzettiği ölçüde değil, onu ötekilerden ayırt ettiği, ondaki başka hiç kimseye benzemeyen ve sadece kendisi olan şeyi ayırt ettiği gibi bilmenin de iki yolu vardır. Ancak bu tarz bir bilgi ve kavramayla varlığa ulaşılmaktadır.¹²³

Bilgi sadece varlığın mutlaklığıyla aklın ilişkisinde ortaya çıkar. Bu nedenle bilginin kaynağı varlığın kendisidir. Algıladığımız bütün mevcutları, mutlak varlığın belirlemesi ile kavrayabildiğimiz derecede bizim için bilinebilir olur. Bu anlamda bilgi, zihnimizdeki önermeler ya da kavramlar değil insanî oluşun ta kendisidir. Şayet bir insanın açıkça deneyim ettiği gündelik tecrübelerinde mutlak varlığın kavranmasına yönelik bir yol varsa metafizik yalnızca meşru değil aynı zamanda zorunlu olur.¹²⁴ Anlaşıldığı üzere bilgi aklın ve mutlak varlığın ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle insana dair bilginin ön koşullarından birisi de Tanrı'nın varlığıdır. Tanrı'nın varlığı ve inanç konusu her düşünürün zihninde farklı çağrışımlar uyandırmaktadır.

İzzetbegoviç, Tanrı'nın varlığı ve inanç konusunda şunları ifade etmiştir: *“İnancımdan şüphe ettiğim anlar olmuştur. Ama kesin olan bir şey var ki artık yaşanmışım. Ölümünden çok sorumluluk duygusuyla ilgilendim. Dolayısıyla inancımın daha kuvvetli olduğunu gördüm. Bu duygunun ise Tanrı'nın varlığından kaynaklandığı, o inanç tarafından korunabildiğini anladım.”*¹²⁵

¹²¹ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 591-592.

¹²² Bergson, *Metafiziğe Giriş*, 39-40.

¹²³ Jacques Chevalier, “Metafizik”, (Çev.: Murtaza Korlaelçi), *Felsefe Dünyası*, (39), 2004, 188.

¹²⁴ Ömer Türker, “Varlık Olmak Bakımından Varlık Üzerine Düşünmenin İmkânı: İslâm Metafizik Geleneklerinden Hareketle Bir Analiz”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2015, 32.

¹²⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 14.

Görüldüğü üzere İzzetbegoviç, metafizik konulara kafa yormuş ve çıkmaza girdiği durumlar olmuştur. Fakat o sorumluluk duygusunun ölüm düşüncesine ağır basmasını Tanrı'nın varlığıyla ilişkilendirmiştir.

Ateistlere göre Tanrı'nın varlığına yönelik aklî bir delil yoktur. İzzetbegoviç'e göre ise insanın tarif edilemez bir şekilde tüm mekân ve zamanlarda Tanrı'ya ihtiyacı vardır. Ateistler, Tanrı'nın insanı yaratmadığını, insanın Tanrı'yı yarattığını savunurlar. Fakat o zaman İzzetbegoviç'e göre onlara şu soruyu sormak gerekir. İnsan O'nu niçin yarattı? Yalnızca bir kez değil binlerce kez, hem de bir yerde değil yeryüzündeki her yerde.¹²⁶

İzzetbegoviç'e göre, insanlar tarafından anlaşılmayan bir resmin olması mümkün gözükse de bu durum resmi yapan sanatçının olmadığına bir delil değildir. Belki Allah'ın insana anlatmaya çalıştığı hakikati ve manzarayı görmek üzere ne kadar aşağı inmesi ve yukarı çıkmasına bir işarettir. Çünkü herhangi bir insanın anlamadığı şeyler ona güç ve tuhaf gelse de bir başkasına anlaşılır ve normal gelebilmektedir.¹²⁷

İzzetbegoviç, varlığa yönelik görüşleri üç kısma ayırmaktadır. İlki, materyalist; ikincisi, dinî (maneviyatçı); üçüncüsü ise, İslâmî görüşlerdir. Ona göre materyalist dünya görüşünde varlığın temelini madde oluştururken, dinî görüşte tek ya da esas varlık ruh, İslâmî bakış açısında ise varlık, ruh ve maddenin bir araya gelmesiyle var olmaktadır.¹²⁸

İzzetbegoviç, varlık anlayışını ortaya koyarken ruh-madde birlikteliğine dair şunları söylemektedir: Şayet ruh varsa o halde insan da vardır. Ahlak ve maneviyat olmadan insan hayatı anlamsızdır. Ruh ve madde birlikteliğinin en yüksek şekli insanda sergilenmiştir.¹²⁹

İnsanın hür olmadığını, bütün fiillerinin bir merkez tarafından yönetildiğini düşünürseniz dünyayı anlamak ve açıklamak için Tanrı'yı gereksiz görebilirsiniz. Fakat insanı hürriyet sahibi yapar ve fiillerinden dolayı onu sorumlu tutarsanız o zaman Tanrı'nın varlığını kısmen ya da açık bir şekilde kabul etmiş olursunuz.¹³⁰ Görüldüğü

¹²⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 63.

¹²⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 22.

¹²⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 11.

¹²⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 12.

¹³⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 73.

üzere İzzetbegoviç, insanın hürriyet sahibi olmasını Tanrı'nın varlığına bir işaret göstermiştir. Tanrı'nın varlığıyla ilgili ortaya konulan her düşünce ve görüş metafiziğin konuları arasındadır. Tanrı-insan ilişkisinin boyutları üzerine yapılan her türlü araştırma yeni düşüncelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla metafizikle uğraşmanın insan açısından bazı sonuçları ortaya çıkmaktadır.

Metafizik evren hakkında düşünürken sahip olduğumuz temel fikirlerde bir yenilenme, kavramsal çerçevede bir değişiklik ve yeni bir konuşma tarzı önerir. Bununla beraber metafizik, dünyaya yeni bir tarzda bakmaya davet olarak anlaşıldığı vakit, filozofun sistemini öneri olarak değil de, görünüşe karşıt biçimde gerçekliğin bir tasviri, göründükleri haliyle değil de gerçekte olduğu tarzıyla şeylerin bir resmi diye sunulur.¹³¹

2.1.2. Ruh ve Beden

İnsanlar tarih boyunca bilhassa felsefî yaklaşım tarzıyla kendi kendini düşünmeye başlamış bunun sonucunda fizikî varlığın yanı sıra ruhun bedenle olan ilişkisini, mahiyetini, varlığını ve bedenden ayrıldıktan sonraki durumunu merak etmiştir. İnsanlar bu merakını bazen bir mitolojik sembol olarak bazen dinin öğretisinde bir dogma bazen de felsefî eğilimleriyle spekülasyona konu yaparak tatmin etmeye çalışmışlardır.¹³² Ruh ve beden ilişkisine geçmeden önce ruhun ne anlama geldiğine bakalım.

Ruh, kelimesi İngilizce “soul”, Latince de “anima” sözcüklerine karşılık gelmektedir. Sözlükte “bedeni etkin kılan canlılık”¹³³ ve “bir kimsenin tinsel etkinliğinin ve çok çeşitli bilinç hallerinin merkezi; o kişinin benliğini meydana getiren entelektüel ahlâkî ve duygusal yetilerin tümü”¹³⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Ruhun sözlük anlamını ifade ettikten sonra onun felsefî ve dinî akımlarda neler ifade ettiğine göz atalım.

En genel ifadeyle ruh, birçok felsefî ve dinî akımda var olması için fiziksel bir maddeye ihtiyaç duymayan, aşkın, tezahürleriyle kendini gösteren, algılanamaz, madde-dışı, değişen ve gelişen, yaşama yeteneğine sahip, maksatlı bir güç veya kaynak olarak

¹³¹ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 592.

¹³² Ruhattin Yazoğlu, *Ruh, Ölüm ve Ötesi Gazâli Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2014, 7.

¹³³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimler Sözlüğü*, Atlas Yayınları, Ankara 2018, 232.

¹³⁴ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 737.

tanımlanan ruh, birçok felsefî ve dinî akımda da insan davranışlarının motoru, yetenekler sahibi, ebedi, sevap ve günah işleme iradesine sahip bir varlık olarak kabul edilir.¹³⁵ Ruh ve beden konusu hem felsefenin hem de dinin ortak konuları arasında yer almaktadır.

Genel olarak insanın ne olduğu konusu ile beraber ele alınan ruh-beden ilişkisi, felsefe tarihinde daima tartışılan konular arasında yer almaktadır. Klasik şekliyle Yunan filozofu Platon ile başlayarak günümüze kadar birçok teolog veya filozof esasında birbirinden farklı ya da öyle görünen gizemli bir birlik olarak fenomenleri, ruh ve beden arasındaki etkileşim ve ilişkiyi açıklamaya çalışmışlardır. Fakat ne idealizmde ne de materyalizmde ruh-beden ilişkisi hakkında doyurucu bir bilgi bulmak mümkün değildir.¹³⁶

Bu ilişkiye dair doyurucu bilgi bulmak her ne kadar zor gözükse de ruhun beden üzerinde bedenine ise ruh üzerinde etkili olduğu gerçeği inkâr edilemez. Ruh ve beden konusunun tam olarak açıklığa kavuşturulamaması onun bir problem olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Peki, ruh ve beden konusunun temel problemi nedir?

Ruh ve beden ilişkisi problemi binlerce yıllık epistemolojik ve ontolojik temel bir problematik olarak insan zihnini sürekli olarak meşgul etmiştir. Ruh ve filozofların terminolojisiyle nefsin insanın maddî varlığını konu edinerek onunla bir ilişki kurup kurmadığı probleminin temelini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle beden, öznel ve soyut zihinsel varlık sahayla hangi nitelikte ilişkisi olduğu, şayet varsa böyle bir ilişkinin olgusal bakımdan kabul görmüş cevheresel bir ayrımı anlamlı ve mümkün kılıp kılmadığı problemin özüdür.¹³⁷ Problemin özünün ne olduğunu açıkladıktan sonra ruh-beden konusunda bazı Batılı düşünürlerin görüşlerine yer vereceğiz.

Aristoteles ruh-beden ilişkisini gözün görme yeteneği ile olan ilişkisi örneği ile açıklamaktadır. "*Göz sadece bir görme aletidir. Görme ortadan kaldırıldığı anda, göz artık göz olmayan olacaktır. Ayrıca doğal bir cisim olarak baltanın özü, baltayı balta*

¹³⁵ Vikipedi Özgür Ansiklopedi, "Ruh", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ruh>, (27/06/2022).

¹³⁶ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, 11.

¹³⁷ Muhittin Macit, "Aristoteles ve İbn Sînâ'da Nefs-Beden İlişkisi Problemi ve Modern Zihin Felsefesindeki Bazı Yansımaları", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (26), 2004, 59-60.

yapan şeydir. Baltanın özü, baltanın ruhu olarak kabul edilebileceği gibi, insanı insan yapan da onun özü olan ruhtur."¹³⁸

Anlaşılabacağı üzere Aristoteles ruhu insan olmanın bir gereği olarak görmektedir. Ona göre ruh yoksa insan da yoktur. Platon'un görüşleri ile Aristoteles'in görüşleri paralellik arz etmektedir.

Antik Yunan filozofu Platon ruh-beden ilişkisine dair şunları ifade etmiştir: "*Ruh meydana getirir, şekil verir... Onun Tanrılık tarafı bir yana bırakılırsa, bedensiz hiçbir varlık var olmadığı gibi, hiçbir de bir renkten mahrum olamaz. İşte bundan dolayı meydana getirmek, şekil vermek ruhun işidir. Bedene gelince o, meydana getirilen, şekil alandır.*"¹³⁹

Modern düşüncenin kurucularından birisi olarak kabul edilen Descartes ise ruh-beden ilişkisi hakkında şunları söylemiştir. "*beden ile ruh arasında, bedenin mahiyeti icabı daima bölünmesi, ruhun ise tamamen bölünmemesi yüzünden büyük bir fark görüyorum. Zira gerçekten ruhumu, yani yalnız düşünen bir şey olan kendimi gözden geçirdiğim zaman, onda hiçbir bölüm göremiyorum, aksine kendimi tek ve tam bir şey olarak idrak ediyorum. Her ne kadar bütün ruh tamamıyla bedenle birleşmiş gibi görünse de bir ayak, bir kol veya vücudumun başka bir parçası bedenimden ayrıldığı zaman ruhumdan hiçbir şey ayrılmadığı muhakkaktır.*"¹⁴⁰

Descartes'ın bu görüşüne bakılırsa ruh bölünüp, parçalanamaz bir özelliğe sahiptir. Beden ise ruhla bütünleşmiş bir yapı arz etmektedir. Bedenden bir parçasının ayrılmasıyla ruhun yapısında herhangi bir bozulma meydana gelmemektedir.

Yukarıdaki görüşlere birçok ekleme yapmak mümkündür. Konuyu ayrıntılarla uzatmamak için bu görüşlerden bize göre önemli olanları bu başlıkta ifade etmeyi daha uygun görüyoruz. Zikredilen düşünürler ruh ve beden bütünlüğünü ön plana alan görüşler ortaya koymuşlardır. Ruh ve beden konusunda ortaya atılan görüşlerden en tutarlı yaklaşım bizce de budur.

Ruh konusundaki görüşler sistematik olarak incelendiğinde *maddecilik* ve *tinselcilik* olarak iki kısma ayrıldığını görmekteyiz. Tinselcilik, ruhu, özü bakımından

¹³⁸ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, (Çev.: Zeki Özcan), Alfa Yayınevi, İstanbul 2001, 68.

¹³⁹ Platon, *Phaidros*, (Çev.: Hamdi Akverdi), Maarif Matbaası, İstanbul 1943, 181.

¹⁴⁰ Rene Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler*, (Çev. Mehmet Karasan), MEB Yayınları, İstanbul, 1998, 256.

ölümsüz ve madde-dışı bir ilke olarak tanımlanmaktadır. Maddecilik ise, ruhun gerçekte olmadığı, maddî bir ilke ve tinsel güçten yoksun olarak değerlendirilen beden, sadece mekanik süreç ve fiziko-kimyasal süreçlerle belirlendiğini öne süren yaklaşım şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁴¹ Bu iki görüşün de eksik ve hatalı yönleri bulunmaktadır. Çünkü ruh ve beden her ne kadar temelde iki farklı cevher olarak kabul edilse de birinin inkâr edilmesi insanın şahsiyeti açısından problemler ortaya çıkarmaktadır. İnsanın sadece bedenle ya da sadece ruhla hayatını devam ettirmesi mümkün gözükmemektedir.

Nisbî ya da mutlak herhangi bir düalizmin en önemli görevi ya da problemi madde ile ruh, dolayısıyla beden ile insanî ruh arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğunu ve bu ilişkinin mahiyetinin ne olduğunu açıklamaktır. Beden ile ruh arasındaki ilişki öylesine karmaşık ve köklüdür ki birini ötekisinden ayırmak çok zordur. Bedeni deneysel yollarla incelemek mümkün iken ruh, irade, teessür ve vukuf olaylarında olduğu gibi daha çok dışa vurduğu eylemler vasıtasıyla varlığını göstermekte ve belli etmektedir. Ruhla beden arasındaki ilişkinin ne kadar köklü ve gözle görülemez oluşu, bazı düşünürlerce ruhun beden, bir işlevi olduğu şeklinde bir görüşün ortaya atılmasına neden olmuştur.¹⁴²

Eskiler ruh ve beden olmak üzere iki cevherden bahsetmişlerdir. Bu konuda ağırlıklı olarak iki görüş ön plana çıkmaktadır: İlki; konuya değişik açılardan bakmalarına rağmen ikisi arasında keskin bir ayrım yapanlar. İkincisi ise İzzetbegoviç gibi bu iki cevheri bir arada ve aynı anda mevcut olarak düşünenlerdir.¹⁴³

İzzetbegoviç'in ruh ve beden konusundaki düşüncelerinde inancının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim ruh ve beden, din ve sanat gibi bütün konulara bakışında bu ayrımı hemen göze çarpmaktadır. O konuya bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.

İzzetbegoviç'e göre "*insanı tek yönlü bir varlık olarak görmek teknik bakımdan mümkün değildir.*"¹⁴⁴ Bize göre düşünürün savunduğu bu görüş ruh ve beden arasında keskin ayrım yaparak insanı tek yönlü değerlendiren anlayışlara göre daha tutarlı gözükmemektedir.

¹⁴¹ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 737-738.

¹⁴² Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 49-50.

¹⁴³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 12.

¹⁴⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 13.

İzzetbegoviç'e göre insan beden ve ruhtan meydana gelen iki yönlü bir varlıktır. Beden ruhun bir bineğidir. Dolayısıyla insan söz konusu olunca ruh ve beden gerçeği ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁵

İzzetbegoviç ruh ve maddenin varlığından yola çıkarak varlığı bir bütün olarak görme imkânını aramaktadır. O zıddiyetler cetvelinde yaptığı tasniflerde ruh varlığına dayalı bakışın dinî bir akım olduğunu söylerken, maddeye dayalı bir varlık anlayışının materyalist bir akım olduğunu ileri sürmüştür.¹⁴⁶ Ruh ve maddenin birliğine dayalı varlık anlayışını ise İslâm'ın temsil ettiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla iki kutuplu dünyada İslâm üçüncü bir yol açmaktadır. Dinî ve materyalist görüş varlığı bir bütün olarak görme imkânından uzaktır. İslâm ise bu noktada madde ve ruhu aynı pota içerisinde eriterek varlık problematiğine bir çözüm sunmaktadır. İşte İslâm'ın dünya görüşü ne sadece ruh ve ne de sadece maddedir. Onun hareket noktası insandır. İnsan ise ruh ve madde birlikteliğini temsil etmektedir.

Anlaşıldığı üzere bu problemi sadece bedeni ya da sadece ruhu referans alan bakış açısıyla çözenin mümkün olmayacağı açıktır. Bu sebeple Aliya gibi konuyu bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmenin daha doğru olduğuna inanıyoruz.

Ruhla beden birbirinden farklı varlıklar olarak düşünüldüğünde bu ikisini bir araya getirmek zor olmaktadır. Fakat bunları bir tek varlık olarak düşündüğünüzde bu defa da birbirinden ayırmak mümkün değildir. Yine de kişisel özelliklerin korunması açısından en uygun görüş ruhla bedenin birbirinden ayırt edilemeyeceğidir.¹⁴⁷

İslâm düşünürleri ise ruhu insanın canlı ve bilinçli varlık olarak tanınmasını sağlayan unsur diye nitelendirmişlerdir. Buna göre, İslâm düşünürlerinin nefis kavramıyla isimlendirdikleri ruh, bedenden bağımsız ve ayrı bir öze sahip olan, bu sebeple varlığını beden olmadan da devam ettiren, salt tinsel bir tözdür. Geçici bir süre bedende bulunan bu öz, bedenin ölümünden sonra da varlığını devam ettirecektir.¹⁴⁸

¹⁴⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 167.

¹⁴⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 26.

¹⁴⁷ Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 61.

¹⁴⁸ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 739.

2.1.3. Düalizm

Düalizm, genel olarak birbirine indirgenemez, birbirinden bağımsız iki ilke veya töz kabul etmektir. Örneğin metafizikte doğal varlıkla bir doğaüstü varlık, evren ve Tanrı, madde ve ruh, akılla anlaşılabilir dünya ile gözle görülür dünya, maddi töz ve düşünen töz, mümkün gerçeklik ve aktüel gerçeklik, numenal gerçeklikle fenomenal gerçeklik türünden, birbirine indirgenemez ve bağımsız iki ayrı alan veya tözden oluştuğunu savunan akım ya da görüştür.¹⁴⁹

Esas itibarıyla düalizm felsefecilerin merak duyduğu konularından birisidir. Düşünce tarihi boyunca birçok felsefeci düalizmin mahiyeti hakkında sorular sorup cevaplar aramışlardır. Her düşünür kendi dünya görüşünden hareketle varlık hakkında ayrı bir değerlendirme yapmıştır. İzzetbegoviç'in insan ve dünya ile ilgili görüşlerinin temelinde de bu düalizm düşüncesi yatmaktadır.

İzzetbegoviç, iki kutuplu düalist dünya görüşlerinde bir çatışmanın olduğunu ifade etmiştir. Ruh ve madde arasında var olan mücadele beraberinde idealizm-materyalizm, dinî-seküler, ideal-real, nicelik-nitelik, din-bilim, metafizik-fizik ve sonucunda Darwin-Michelangelo arasında tüm bir felsefe ve tarih sıkışmıştır. Bundan kurtulmanın yolu ise İzzetbegoviç'e göre İslâm'dır. Zira İslâm "orta"dadır. Fakat ortada olmak basit bir sentezi ifade etmemektedir. İslâm ile birlikte insanlık dünyayı ve ahireti denge içerisinde görebilme imkânına sahip olmuştur. Bu imkân şu an bile canlıdır. Düalizmden kurtulmanın yolu da işte bu "üçüncü yol"dur.¹⁵⁰

İzzetbegoviç, hayatımızda var olan bu düalizmi farklı kültür ve ideolojilerden örnekler vererek açıklamıştır. Kutsal ve problem, estetik ve teknik, özne ve nesne, kültür ve uygarlık, din ve materyalizm, fizik ve metafizik, dram ve ütopya hepsinin temelinde var olan ikiliğe işaret etmiştir. Bu düalizm İslâm'da ve insanda uzlaştırılmıştır. Bu nedenle İslâm bir sentez ve terkiptir.¹⁵¹

Özetle, İzzetbegoviç'e göre var olan bu düalizmi ortadan kaldıracak ve nihayet bir monizm ortaya çıkaracak olan tek anahtar İslâm'dır. Çünkü bu düalizm ancak İslâmî bakış açısıyla çözülebilir.

¹⁴⁹ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 451.

¹⁵⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 167-168.

¹⁵¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 168.

2.1.4. Nihilizm

Nihilizm, kelimesi İngilizce “*nihilism*”, Latince’de “*nihil*” sözcüklerine karşılık gelmektedir. Sözlükte “*var olan düzene, değerlere, görüşlere karşı çıkan, kendisinden kuşkulananmayan ve sorunsal olmayan hiçbir şeyin olmadığını öne süren görüş*”¹⁵² şeklinde tanımlanmaktadır.

Uygarlığın ve modern toplumun insanlık için ortaya koyduğu vizyon dünyevileşmedir. Dünyevileşme, bireyin sadece bu dünyaya yönelmesi, tek gerçeğin bu dünya ile sınırlı olması anlamına gelmektedir. Bu durum ise kişinin metafizik düşünceden soyutlanıp fiziki bir dünya görüşüne yönelmesine sebep olmaktadır.¹⁵³ Bu anlayışın sonucunda ise nihilizm ve benzer akımlar ortaya çıkmıştır. İzzetbegoviç insanın doğasına aykırı gördüğü bu anlayışları eleştirmiştir.

İzzetbegoviç, her dinin ilk başta dünyaya karşı radikal bir tutum içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle nihilizmin bu tepkisini İzzetbegoviç, normal karşılamaktadır. Fakat nihilizmin perspektifiyle sonuca ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Allah’ı aramak her ne olursa olsun dinî bir yön barındırmış olsa da bütün arayışlar başarıyla sonuçlanmamıştır. Nihilizm, boş bir hayaldir. Apsürt (saçma) felsefesi açıkça dinden bahsetmez ama insanın dünyaya ait olmadığını söyler. Bu yönüyle dinle aralarında ortak bir yön bulunmaktadır. Nihilizmde olduğu gibi dinde de insan bu dünyada bir yabancısıdır. Aralarında şöyle bir fark vardır. Nihilizmde ümitsizce kaybolmuş bir insan vardır. Dine göre ise kurtuluş için ümidi var olan bir yabancısıdır insan.¹⁵⁴ Anlaşılacağı üzere İzzetbegoviç, insanın bu dünyada bir arayış içerisinde olduğundan bahsetmektedir. Dinin ahiret boyutunun insan için bir ümit anlamı taşıdığını insanın nihilizmde olduğu gibi yok olup gitmeyeceğini savunmaktadır.

Nihilist düşünce de modern insanın içinde bulunduğu çıkmaza çözüm üretememiştir. Metafiziğe mesafeli ekol ve geleneklerin ideal insan hayatı için çözüm üretme imkân ve olasılıkları yoktur. Çünkü bu insanın doğasına aykırıdır.

¹⁵² Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 95.

¹⁵³ Mehmet Özcan, “Aliya İzzetbegoviç’in Medeniyet Tasavvuru”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11, (18), 2019, 2640-2641.

¹⁵⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 120.

2.2. SANAT ANLAYIŞI

İzzetbegoviç düşüncelerini açıklarken en çok başvurduğu akıl yürütme yöntemlerinden birisi kıyastır. Sanatın kendi içerisinde var olan uyum ve düzenini mekanik alandaki uyum ve düzenle karşılaştırmıştır. Fakat ikisinin farklı sahalara ait bir düzen icra ettiklerini dile getirmiştir.¹⁵⁵

Bu sahayı metafizikle ilişkilendiren İzzetbegoviç, sanatın ahirete yönelik fonksiyonunu şu cümlelerle açıklamıştır: Sanat eseri insana yönelik bir haber anlamı taşımaktadır. Bu haber, insanın dünyada geçici bir hayat sürdüğünü ve vatan hasreti çektiğini içermektedir. O sanatın insanın dünyaya atılmışlığını ve ahirete yönelik bir hatırlama anlamı taşıdığını ifade etmiştir.¹⁵⁶

İzzetbegoviç'in sanat anlayışını dinden ayrı bir zeminde yorumlamak mümkün değildir. İzzetbegoviç, sanat ile dinin arasında bir münasebet olduğunu düşünmektedir. O tabiat âlemi ve tabiat dışı âlem diye iki ayrı âlemden bahsetmektedir. Sanatın da bu dünyaya karşı bir muhalif tutumda olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷ Bu yönüyle İzzetbegoviç'in düşünceleri ile geleneksel din ve sanat anlayışları arasındaki fark kolaylıkla anlaşılmaktadır.

İzzetbegoviç'in din ve sanat anlayışındaki farklılığı onun şu sözlerinden anlayabiliriz. Sanat, “*sanatçının kendi hayaline uygun paralel bir âlem yaratma teşebbüsüdür.*”¹⁵⁸ Dikkat edilirse o sanatın sınırlarını çok geniş tutmuştur ve sanata metafizik bir takım anlam yüklemiştir. Bundan dolayı sanatı sadece maddî unsurlarla yorumlamak onun sanat anlayışını eksik yorumlamak olacaktır. Çünkü o sanatın zaman ve mekân üstü¹⁵⁹ olduğuna inanmaktadır.

İzzetbegoviç hayat gibi sanatın da tanımlamaz olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰ O, birçok eserinde sanat hakkında açıklamalarda bulunmuştur. *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı eserinin bir bölümünde sanat hakkındaki görüşleri mevcuttur. Onun sanat anlayışı biraz da düalist bir bakış açısı içermektedir. Ona göre sanat dinle aynı, ilimle

¹⁵⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 123.

¹⁵⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 123.

¹⁵⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 124.

¹⁵⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 251.

¹⁵⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 176.

¹⁶⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 264.

ise farklı istikametlerde ilerlemektedir. Nitekim onun sanat anlayışında ilim ile sanat arasında bir ayrılık vardır. Bu yüzden o ilim ile sanat arasında bir karşılaştırma yapar.

İzzetbegoviç, sanat ile ilim arasındaki bu farkı şu örnekle açıklamaktadır: “Mekanik uzayın peygamberi Newton ile ‘insan hakkında her şeyi bilen’ Shakespeare birbirine ters istikamette olan iki ayrı görüşü temsil eden kişilerdir.”¹⁶¹ Görüldüğü üzere İzzetbegoviç, sanatla ilim arasındaki bu farkı ortaya koyarken bir bilim adamı ve yazar mukayesesi yapmaktadır.

Aslında bu düşünceler bize gösteriyor ki İzzetbegoviç, bu iki sahayı farklı yerlere konumlandırmıştır. Bu nedenle de aralarında keskin çizgiler çizmiştir.

Melodide de olduğu gibi, makinada da bir düzen vardır. Birincisindeki düzen kelime ve melodilerin birbiriyle olan uyumuyla sağlanırken ikincisinde matematik ve mantık ilkeleri yoluyla bir düzen ortaya konulmaktadır. Bu iki şey birbirinden apayrı iki alana aittir.¹⁶² Evrende mekanik bir düzenin olduğunu savunan evrimciler ilmi faaliyetleri önemsedikleri halde sanatı pek de önemli bir faaliyet olarak görmemektedirler.

Evrimcilere göre trajedi yazarları ve şairler insanları aldatmakta, yazdıkları ise saçmadır. İzzetbegoviç’e göre bu durum ilim ile sanat arasındaki en önemli ihtilaf noktasıdır.¹⁶³ Bize göre sanatla ilim arasında böyle bir keskin ayırım yaparak sanatı ilimden ayrı bir yere konumlandırmak sanatı sadece metafizik zeminle sınırlandırmak olacaktır. Oysa günümüzde sanat da ilmin bir konusudur. Kısaca sanatın da ilmi bir yönü vardır. İzzetbegoviç, ise sanatı tamamen ilimden ayrı bir alan görmüştür. Kaldı ki en basit durumlarda bile küçük de olsa bir bilgiye ihtiyaç olduğunu düşünürsek sanatın da ilmi bir yönü olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

¹⁶¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 125.

¹⁶² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 123.

¹⁶³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 124.

2.2.1. Sanat Eseri ve Tefekkür

Tefekkür, “*bir işin akıbeti konusunda düşünmek*”¹⁶⁴ anlamına gelir. İzzetbegoviç tefekkürü, insanın dünyadaki yerini ve kendi kendini tanımak üzere sarf ettiği iç çaba¹⁶⁵ şeklinde tanımlamıştır.

Tefekkür insanı huzura, uysallığa, hikmete götürür. Sırlara dönük, herhangi bir sanatı, ahlâkî veya dinle ilgili bir gerçeği anlamak amacıyla insanın kendi içine dalması demektir.¹⁶⁶ Bundan dolayı her sanatkâr onun nazarında bir tefekkür faaliyeti gerçekleştirir. İzzetbegoviç, tefekkürü ermişlerin, sanatkârların ve şairlerin bir tutumu olarak görmektedir.¹⁶⁷ Bu tutum insanın kendi üzerinde bir hâkimiyet kurmasının da önünü açmaktadır. İnsanın tefekkür etmesinin onun hayatına bazı yansımaları olmaktadır. Tefekkür eden birey öncelikle kendi gerçekliğinin farkında olur. İzzetbegoviç sanatçıların ve din adamlarının tefekkür faaliyeti içinde olmalarının bir zorunluluk hali olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenledir ki tarihte yaşamış birçok yazar, şair ve din adamının dünyaya dönük derin bir düşünce faaliyeti söz konusu olmuştur.

Victor Hugo, Dostoyevski, Shakespeare, Firdevsî, Rumî, Gazâlî, Sokrates ve Buda âlemleri içten temaşa etmek ve derin derin düşünmek mecburiyetinde kaldılar. Mesela Beethoven’a Dokuzuncu Senfoni’yi yazdırma faaliyetinin arkasında derin bir tefekkür hali vardır.¹⁶⁸ İzzetbegoviç, tefekkür sayesinde insanın aradığını bulduğuna inanmaktadır. Dünyayı ve insanın kendisini anlamasının anahtarı da tefekkür faaliyeti içinde olmaktır.

İnsan tefekkür sayesinde kendi hayatı ve umumî varoluş hakkında hakikate giden yolu bulmak için bir adım atmış olur. İnsan kendisi hakkındaki sorulara cevap arar. Öyle ki tefekkürle uğraşan sanatkâr, filozof ve şairler varoluş hakkındaki büyük sırrı ve hakikati çözmekle uğraşırlar.¹⁶⁹ Dolayısıyla büyük sanatkârların eserleri incelenirken derin bir tefekkür ve emek mahsulü oldukları anlaşılır. Bazen yüzlerce sayfayla anlatamadığınız bir hakikati bir resimle anlatırsınız.

¹⁶⁴ İlhan Kutluer, “Tefekkür”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, (10), 53.

¹⁶⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 88.

¹⁶⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 88.

¹⁶⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 89.

¹⁶⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 89-90.

¹⁶⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 90.

İzzetbegoviç bunu şu şekilde açıklamıştır: “Eğer bir ressam olsaydım hakikate ulaşmaya yakın olduğum vakitlerde sözlerin ne kadar yetersiz kaldığını düşünerek, sorularla dolu karşısında durup seyredeceğim imgelerden birisini çizerdim.”¹⁷⁰

Anlaşılabacağı üzere iyi bir sanat eseri derin bir tefekkürün sonucunda ortaya çıkarken hakikati en güzel şekilde ifade etmenin yolu da İzzetbegoviç’e göre sanatsal bir faaliyetle mümkün olmaktadır.

2.2.2. Sanat ve Bilim

Bilim, kelimesi İngilizce “science”, Latince’de “scientia” sözcüklerine karşılık gelmektedir. Sözlükte “belli bir konuyu bilme isteğinden yola çıkan, belli bir ereğe yönelen bir bilgi edinme ve yöntemli araştırma süreci”¹⁷¹ şeklinde tanımlanmaktadır.

Mehmet S. Aydın ise bilimi, mekân ve zaman dünyasında yer alan şeylerin, olay ve olguların yapılarını, aralarındaki sebep sonuç ilişkisinin meydana getirdiği düzeni keşfetmeyi, bu konuda sahip olunan verileri dedüktif bir alan içerisinde toplamayı ve sonunda tüm olup-bitenlerin hangi temel yasalara göre ortaya çıktığını tespit etmeyi amaç edinen beşeri faaliyetler¹⁷² şeklinde tarif etmektedir. Bilim ve sanatın insan hayatına anlam verme faaliyeti olarak aralarında bir münasebet vardır. Çünkü bilimin de sanatın da özünde insana yararlı olmak onun istek ve ihtiyaçlarına cevap verme amacı yatmaktadır. Din, bilim ve sanatın her ne kadar ortak yönleri bulunsada her birinin olay ve olgulara yaklaşım biçimleri farklıdır. Örneğin bilim şahsî ve hissî duyguları barındırmaz iken sanat için böyle bir durum söz konusu değildir. İzzetbegoviç sanat ve bilimin arasındaki farklılığa eserlerinde genişçe yer veren en önemli düşünürlerden birisidir.

İzzetbegoviç, sanatın bir karakter yaratmayı amaçladığını, bilimin ise bir süreci açıklamaya yöneldiğini ifade etmiştir. Bu yönüyle iki ayrı doğrultuda faaliyet gösterdiklerini savunmaktadır.¹⁷³ Görüldüğü üzere bilimle sanat arasındaki ilk ayrılık burada başlamaktadır. Sanat doğrudan insana yönelmiştir. Bilim ise insan hayatındaki var olan herhangi bir muammayı açıklamaya girişmiştir. Bu nedenle İzzetbegoviç,

¹⁷⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 56.

¹⁷¹ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 36.

¹⁷² Aydın, *Din Felsefesi*, 270.

¹⁷³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 226.

sanatı hususî olanın; bilimi ise umumî olanın bilgisi¹⁷⁴ şeklinde ifade etmiştir. Peki, bilim insanın hayatı anlamlandırmasında ne denli başarılı olmaktadır? İzzetbegoviç, bu soruyu şu şekilde yanıtlamıştır:

“Bilimin kendisi hayatın anlamını tek başına kavrayamaz. Çünkü bilim kendi sonsuz tahlil metodunu kullanarak sonunda ma’dum ile karşı karşıya gelir. Sonuç ise anlamsızlık üretmektir. Hermann Broch, Sartre ve Camus’un romanları bunu açıkça doğrulamaktadır.”¹⁷⁵ Anlaşılabacağı üzere dünyada insanın kurtuluşuna açılan kapının anahtarı İzzetbegoviç’e göre bilim olamamaktadır. Bilim her ne kadar insan hayatını kolaylaştırmış olsa bile insanın hakikati elde etmesi için yeterli argümanlara sahip değildir. Bilim ve sanatın âlemi yorumlama biçimleri de farklılık göstermektedir.

Sanat âlemi ayrıntılar vasıtasıyla yorumlamaktadır. Bilim ise genelleme ve her şeyi tek bir birime indirgeyerek bunu yapmaktadır. Heisenberg’in nihaî ilmi hakikati, tek alan nazariyesi bilimin nihai tezini ifade etmektedir. Buna göre mevcut olan her şey tek bir birime indirgenebilir. Bu nedenle bilim, bütün âlemi kapsayan nihaî soyutlamasını sanatın karşısına koymaktadır.¹⁷⁶

Bilimin genelleme yapması ve her şeyi tek bir birime indirgemesi anlayışı İzzetbegoviç’in düşünce yapısına ters bir durumdur. Bu durum ise hakikatin ortaya çıkması önünde bir engeldir. Çünkü her insan ve âlemde bulunan her ayrıntı onun gözünde hakikati keşfetmek için bir anahtardır.

İzzetbegoviç’e göre bazı materyalistler bir zamanlar, bilimin hakikat arayışında olduğunu sanatın ise böyle bir gayesinin olmadığını ifade etmişlerdir. Bu sonuç hatalıdır. Çünkü sanatın ve bilimin alanları farklıdır.¹⁷⁷

Özetle, sanat ve bilim İzzetbegoviç’e göre iki farklı alana aittir. Bilimin ve sanatın metotları birbirinden farklıdır. Sanat insana yönelik bir teşebbüs iken bilim bütün insanlığa yönelmiştir. Tek başına bir insanın hisleri, duygu ve düşünceleri bilim için bir anlam ifade etmemektedir. Fakat sanat için her insanın bir ruhu ve karakteri vardır. Dolayısıyla insan tek bir varlık olarak ele alınıp değerlendirilmelidir. Bilim sadece

¹⁷⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 221.

¹⁷⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 211.

¹⁷⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 194.

¹⁷⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 186.

maddi olanda sıkışıp kalmıştır. Metafiziği ihmal ettiği için bu anlam arayışında başarısız olmuştur.

İzzetbegoviç gibi Tolstoy da sanatın toplum için önemli görevleri olduğunu düşünmektedir. Yazarın sanat hakkında yazmış olduğu müstakil bir eseri de vardır. Tolstoy sanat ve bilimi kalp ve akciğerlerin birbiriyle olan ilişkisine benzetmiştir. Birisi sakatlanırsa diğerrinin de çalışması bozulur. Bilim bir toplumun önemli saydığı bilgileri ve gerçekleri inceler ve araştırır. İnsanların bunları algılamalarını ve anlamalarını sağlar. Sanat da bu gerçekleri bilgi sahasından duygu alanına aktarmaktadır. Bu bakımdan şayet bilimin yürüdüğü yol yanlış olursa sanat da yanlış yolda ilerleyecektir.¹⁷⁸

Görüldüğü üzere Tolstoy bilimin de sanatın da topluma faydalı olabilmeleri için doğru yolda ilerlemeleri gerektiğini savunmaktadır. O sanatın duygu yönüyle ilgilendiğini, bilimin ise bilgilerin aktarılması ve anlaşılmasını sağladığını ifade etmiştir. Oysa İzzetbegoviç'te sanat duygudan da öte ruhla bütünleşmiş bir haldedir. Hatta sanatla bilim arasında bir ayrılık söz konusudur.

İzzetbegoviç'in sanat ve bilim arasını bu kadar net çizgilerle ayırmasının sebebi onun sanata bakışından kaynaklanmaktadır. O sanatın da kökeninde din olduğunu düşünmektedir. Hatta onun düşüncesinde sanat ve din madalyonun iki farklı yüzüdür. Bize göre bugün var olan asıl problem sanat ve bilim arasındaki farktan ziyade bilim ve sanatın sahip olduğu özelliklerle alakalıdır. Çünkü bugün bilimsel çalışmalarda metafiziğin yer almaması veya görmezden gelinmesi en önemli problemler arasındadır. Aynı şekilde sanat adı altında bugün ortaya konan bazı eserlerin de sanat yönü bize göre oldukça zayıftır. Bazı kimseler tarafından sanatın beğenilmek arzusuyla bir obje haline dönüştürülmesi de sanatın gerilemesine neden olmaktadır. Özellikle son dönemde sosyal medya mecralarında moda halini alan ve sanatın değer kaybetmesine yol açan bazı eylemler maalesef sanatın toplumdaki gelişimini yavaşlatmaktadır.

¹⁷⁸ Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 220.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN ÖZGÜN, ÖZGÜN OLMAYAN SANATA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ VE DİN-SANAT İLİŞKİSİNE BAKIŞI

3.1. ÖZGÜN SANAT ANLAYIŞI

İnsan fizyolojisi, biyolojisi ve ruhsal yönüyle tam ve bütün bir varlıktır. Bir eserin ortaya çıkmasında insanda var olan bu özellikler etkili olmaktadır. Dolayısıyla sanatkârla eser arasında kopmaz bir bağ vardır. Sanat eseri bir anlamda kişinin ruhunda gerçekleşen hüznün, mutluluk ve yaşanmışlıkların dışı vurumudur. Asırlar boyunca din nasıl insan için vazgeçilmezse işte sanatta böyledir. Köylüsünden kentlisine bütün insanlar az ya da çok sanatsal bir faaliyet içerisinde bulunmuşlardır. Bazı eserler ortaya çıktığı andan itibaren unutulmuş kimisi ise çağları aşarak günümüze kadar gelmiştir.

Günümüze kadar gelen ve birçok kimse tarafından saygı duyulan sanat eserlerinin kalıcı olmasında elbette bazı faktörler bulunmaktadır. Her sanat eseri aynı öneme sahip olamamaktadır. İnsanın ruhsal yönünün güçlülüğü bir sanat eserinin etkili ve kalıcı olmasının önünü açmaktadır. İlk bakışta anlamsız görünen sanat eseri baktıkça insan için farklı çağrışımlar uyandırmaktadır. Hatta bazıları insanın zevk ve ruhsal yönünü tatmin etmektedir. İnsanların ruhuna, zevkine ve estetik yönüne hitap etmeyen sanat eserleri unutulup gitmektedir. Her sanatkâr için özgünlük kalıcı ve etkileyici olmanın ön şartıdır.

Antikiteden günümüze sanatkârlar özgün olmak için kendilerini benzersiz gösterecek yollar tercih etmişlerdir. Doğanın tam olarak taklit edildiği sanat eserlerinde bile sanatkârın özgün kişiliği ile sembolleşmiş anlatımlar görebiliriz. Örneğin Ortaçağda teolojik anlatımlarda ve Hristiyanlık öğretilerinde kavramları açıklamak için imgelerden yararlanılmıştır. Birbirine benzeyen kavramlar için benzer kavramlar tercih edilse de her sanatkârın kendine özgü bir biçimi vardır.¹⁷⁹

Diğer taraftan sanat eserinin en temel özelliklerinden birisi sanatkârın her türlü önyargıdan uzak, tam özgür olmasıdır. Yazdığı şiiri müziğe uydurma ya da müziği şiire

¹⁷⁹ Sevil Bulank, “Sanatta Demokratik İfade Biçimi-Özgünlük”, *Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 2021, 39.

uydurma uğraşı böyle bir önyargının gündeme gelmesine neden olur. Dolayısıyla bu türden ortaya konan sanat eserlerinde sanatsal özgünlükten bahsedilemez. Bu nedenle hep karşılaştığımız gibi bunlar özgün sanat yapıtları değil, taklit ve sanatımsı eserlerdir.¹⁸⁰

Bize göre de özgünlük bir sanat eserinin olmazsa olmazlarından. Bir sanatın toplumdaki gücü ortaya konan özgün sanat eserlerinin çokluğuyla artabilir. Her devrin kendine ait anlayış, duyuş ve estetik yargıları vardır. Bu nedenle geçmişte yapılmış çok beğenilen bir sanat eseri bugünkü toplumda aynı sanatsal beğeniye toplamayabilir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında sanat eserinin de zamanın anlayış ve ilgisine göre şekillendiği görülecektir. Bugünün sanatsal yapıtlarında en çok karşılaşılan durumlar kopya ve taklidin ön plana çıkmasıdır. Hâlbuki her insanın ruhu, düşüncesi, zevk ve beğenisi biricik ve tektir. Bu anlayış muhafaza edildiğinde kişinin başka birisinin elinden çıkmış bir yapıtı ancak taklit edebileceği unutulmamalıdır.

3.1.1. Orijinallik

Sanatta orijinallik sorunu her asırda üzerinde durulan konulardan birisidir. Sanattan anlayan birisi bir sanat eseri gördüğünde onun orijinal mi yoksa taklit ürünü mü olduğunu sorgulamaktadır. Demek oluyor ki sanatçının en önemli sınavlarından birisi ortaya koyduğu sanat eserinin orijinal bir niteliğe sahip olmasıdır. Yaşadığı çağda sanatın içinde bulunduğu noktayı Tolstoy şu şekilde ifade etmiştir:

*“Araştırmalarım sonucu ulaştığım sonuç, toplumumuzda sanat eseri olarak görülen şeylerin bırakın gerçek sanat ve iyi sanat sanatla hiç ilgisi olmayan taklitten öteye geçmeyen bir noktada olmasıdır. Fakat sanatı düşüncelerin ortaya çıkması veya güzele hizmet olarak değil de sadece bazı insanların duygularını ötekilerine aktarmak olarak anlaşıldığında bu sonuç kaçınılmaz olacaktır.”*¹⁸¹

Her tarafımız sanat eseri iddiası taşıyan yapıtlarla doludur. Binlerce müzik yapıtı, resim, oyun, roman, şiir yayımlanmaktadır. Bütün şiirler ozanın ruh durumunu, doğayı ya da aşkı yansıtmaktadır. Bunların bütününde uyak ve ölçü gibi kurallara uyuluyor. Bütün komediler, dramlar sergilenmektedir. Yetkin oyuncular tarafından roller

¹⁸⁰ Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 143.

¹⁸¹ Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 157.

oyunmaktadır. Bütün romanlarda yaşamdan alıntı görüyoruz. Bütün senfoniler akorlar ve modülasyondan oluşmakta ve her ayrıntının hakkı verilerek yetkin müzisyenler tarafından seslendirilmektedir. Fakat bunlar içinden sadece bir tanesi diğerlerinden daha güzel olmakla kalmıyor tıpkı pırlantanın camdan ayrılması gibi ötekilerden ayrılmaktadır. İşte o tek yapıt son derece değerlidir. Diğerleri ise insan zevkini tahriş, tahrif ve iğfal etmektedir.¹⁸²

Orijinal sanatçı kendisine ait olan düş gücünü sergiler. Görünmeyen, bilinmeyen dünyanın kapısını aralar. İnsanları hiç bilmedikleri ve görmedikleri bir dünyada gezdirir. Mitolojik, büyüsel ve dinsel inançları da olabilir. Gerçekte orijinal oluşundaki asıl güç bu inançlardan kaynaklanmaktadır. O başkalarının görmediklerini ve bilmediklerini görüp bilmektedir. Onun eserlerinde gerçeküstü ile gerçek iç içedir. Ama orijinal sanatkârın düş gücü görünen gerçeğe göre daha baskındır. Çünkü sanatkârın düşüncesi gerçeklerden daha üst bir düzeydedir. Orijinal sanatçı kendi gerçeği ile düş gücünü yaratır. Gerçekten farklı olarak başkalarından ayrı bir dünya kurmayı başarabilirse sanatçı o ölçüde başarılı olur.¹⁸³ İzzetbegoviç sanat eserinin orijinal ve özgünlük gibi niteliklere sahip olması gerektiğini düşünmektedir.

Sanat yalnızca tasvir eder, mevcut olanı kopyalar ve izlerse ona sanat diyemeyiz. Fakat sanat eğer bakışlarını mucizevî ve gaybın sınırlarına kadar ilerletmişse o zaman sanat ismini hak eder.¹⁸⁴

Sanata mahsus olan onun orijinal olmasıdır. Sanat mevcut olanla uğraşırsa onun orijinalliğinden söz edilemez. Sanat eseri ortaya konulurken eldeki verilerin az ya da çok olması onun için önemli değildir. Çünkü gerçek sanat eserinin o anda meydana gelmesi önemlidir.¹⁸⁵

Resim, nağme ve şiirde metafizik anlamda nitelik denen sırla karşı karşıyayız. Örneğin, bir resmin kopyası ile orijinali arasındaki fark nicelikle açıklanamaz. Orijinal güzellik vasfına sahipken kopya ise çirkindir.¹⁸⁶ Bir sanatkâr eserinin orijinal, tekrarlanamayan, şahsî ve biricik olması hususuna ne kadar çok dikkat ederse

¹⁸² Tolstoy, *Sanat Nedir?*, 159.

¹⁸³ Mehmet Uygun, *Sanatta Orijinallik Orijinal Sanatçı Kişiliğe Psiko-Astrolojik Yaklaşım*. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, 18-19.

¹⁸⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 35.

¹⁸⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 127.

¹⁸⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 125.

büyüklüğü de o kadar çok olur. Gerçek sanat mevcut olan her şeyde ancak bir tek örneğin olduğunu sadece orijinalin var olduğunu hiçbir şeyin durum olsun, kişi olsun, peyzaj olsun tekrar edilmediği ve sonsuza kadar bir şeyin herhangi bir şeyle aynı olmadığı bir sanattır. Bir kutbunda şahsiyet olan hayatın bulunduğu diğer tarafta ise kanunlarıyla ölü maddenin bulunduğu bu şahsî ve mekanik düzlemde mekanikten ne kadar uzaklaşırsak o kadar yaratıcılık ve orijinallliği buluruz.¹⁸⁷ Görüldüğü üzere İzzetbegoviç'in sanata yönelik bu düşüncelerinden şunu anlıyoruz. Gerçek sanat eseri orijinal ve tek olmalıdır. Çünkü onun gözünde kopya edilmiş bir eserin kıymeti bulunmamaktadır. İzzetbegoviç, gerçek sanatın hakikatin ortaya çıkmasını sağladığını şu sözleriyle ifade etmiştir: *"Hakikatte ancak ferdilik vardır. Sanat insanla ilgili her türlü genellemenin değersiz olduğunu göstermektedir. Sadece bir kişi, bir nesne ya da durumla ilgili bir şeyin zihin dışında bir gerçekliği vardır."*¹⁸⁸ Yani sanat eseri yapılırken genelden yola çıkılarak bir eser ortaya konulmamalıdır. Çünkü ona göre nitelikli ve özgün bir sanat eseri kişinin ruhundan ve iç dünyasından hareketle yapılmalıdır.

Bir eser ile sanatçının şahsiyeti arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla sanat eseri fiziksel yönümüzün değil o ruhun bir ürünüdür. Bu özelliği ile sanat eseri bölünmez bir fiildir. Örneğin Sistin Kilisesi'nin tavanında bulunan tasvirleri iki ressam yapamaz. Müzikte ve şiirde de buna benzer bir durum söz konusudur. Çünkü o tasvirlerde bölünmez, sade ve emsalsiz bir şey vardır. Yani bölündüğünde yaşaması mümkün olmayan bir şey konu olmaktadır.¹⁸⁹

Anlaşılabileceği üzere gerçek sanat eserinin özelliklerinden birisi de onun parçalanma ve eklenme özelliğinin bulunmamasıdır. Bu yönüyle sanat eseri bir bütündür. Gerçek sanatçının özelliği sadece bununla sınırlı değildir. Onun başka özellikleri de bulunmaktadır.

Gerçek sanatçı ve gerçek bir şair kendisi istemese bile bir mücadeleye girişmiştir. Eğer onun sanatı gerçekse sürekli yalanların karşısında olmak durumundadır. Sanatkârların kaçınılmaz olarak mücadele ettikleri yer burasıdır.¹⁹⁰ İzzetbegoviç, burada sanatçının gerçeği eğip bükmeden olduğu gibi aktarması gerektiğini ifade etmiştir. Bu

¹⁸⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 147.

¹⁸⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 186.

¹⁸⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 126.

¹⁹⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 11.

da sanatçının özgür biçimde sanatını icra etmesi için bir zemin olmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü orijinal ve özgün sanat eserleri böyle bir iklimde ortaya çıkmaktadır.

3.1.2. Dinî Sanat

Din, ahlâk ve sanat kutsalın ifşa olduğu üç aşkın sahadır. Kutsal olan dinde doğrudan, sanat ve ahlâkta ise dolaylı olarak meydana çıkar. Sanatta tabiatta bulunanın ötesine gitme isteği, ahlâkta şartsız emre uyma, dinde ise bağlanma bireyin aşkın sahaya açılan üç boyutu olarak değerlendirilebilir. Bir görüngü olarak “sanat niçin vardır? sorusu sanatın nasıllığından ve sonuçlarından yola çıkılarak tanımlanabilir. Bu durumda sanatı ruh sağlığına, toplumsal yarara, pratik faydaya ve ahlâka olan katkısına ve üstelik dini gayelere hizmet etmeye indirgeyerek tanımlamak ve açıklamak mümkündür. İnsanı bir görüngü olarak sanat transandantaldır. Sanatın var olanın ötesine gitme uğraşı ve hiçbir şeye indirgenemeyen yapısı onun aşkın bir boyuta sahip olduğunu göstermektedir. Mahiyeti ne olursa olsun tüm biçimleriyle sanat salt mevcut olması yönünden hakikatte transandantal bir boyutun tezahürüdür.¹⁹¹

Sanat insanın niçin yaşıyorum? sorusuna cevap aramaktadır. Bu ise Tanrı’yı bulmak için yola çıkan insanın kendisine yönelttiği bir sorudur. Bu yönden bakıldığında sanat bütünü itibarıyla dinîdir.¹⁹²

Kutsalın somut ifadesiyle Tanrı sözcüğünün gerek fiiller gerekse sıfatlar açısından bakıldığında “estetik” bir yönü vardır. Nitekim Tanrı’nın bir eseri olan varlık ve evrenin sanatsal bir yönünün olması zorunludur. Diğer yandan insanın ortaya koyduğu sanat eserini de bu anlamda değerlendirebiliriz. İnsanın sanat eserlerini neden ürettiği sorusu önemli bir sorudur. Günümüzde kutsaldan ve dinden boşalan yere sanatsal olanın veya sanatın geçmesi sanatla kutsal arasındaki bağın açık işaretidir.¹⁹³

İnsan çevresini şekillendirirken ya ruhsal hayat güçlerinin tesiri altında ya da doğrudan onlar tarafından yönlendirilmektedir. Ruhsal olana ait tavırları, inançları,

¹⁹¹ Tokat, “Sanat Kutsalın İfşası mıdır?”, 137.

¹⁹² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 168.

¹⁹³ Tokat, “Kutsal ve Sanat”, 9.

değerler hiyerarşisi insanın hayata olan bakış açısını etkilemektedir.¹⁹⁴ Böylece insan elinden çıkan en basit bir icatta bile inancının bir etkisi görülmektedir.

İnsanlar neden sanat eseri yapar, sanata neden bu kadar ilgimiz var? Çünkü sanatın atası dindir ve aralarında birçok ortak yön bulunmaktadır. Sanat bütün zamanlarda dinden faydalanmıştır. Sanatın kökeninde fanilik ve inanç korkusu tanatofobi olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁹⁵ Bu ifadeler İzzetbegoviç'in görüşleriyle paralellik arz etmektedir.

Dinin sanat üzerinde en etkili olduğu tür müzik ve resimdir. Rönesans döneminin en büyük sanat eserlerinde istisnasız dinî konular işlenmiştir. Nitekim bu eserler Avrupa'da bütün kiliselerde kabul görmüştür. Hollanda ve İtalya'da kiliseler adeta bir sanat galerisi gibidir. Michelangelo'nun heykel ve resimleri kendine has bir şekilde Hristiyanlığın devamı niteliğindedir. Sanatçı Handel'in oratoryumları gerçekten dinî bir müzik şölenidir. 20. yüzyılın en önemli iki müzisyeni olan Strawinski ve Debussy doğrudan dinî içerikli eserler ortaya koymuşlardır. Diğer tarafta Chagall sanat eserlerine İncil konularını taşımıştır. En önemli balecilerden Maurice Bejart'ın en tesirli baleleri Uzak Doğu ve Wagner'in mitolojisinden etkilenmiştir.¹⁹⁶

Sanat anlatım tarzı ve konularıyla adeta dinin insanlara olan bir mesajı gibidir. Picasso'nun "Guernicası", Michelangelo'nun "Korkunç Mahkemesi"ne bir bakın veya Debussy'nin "Aziz Sebastiyân" misterini ya da zencilerin ruhanî bir şarkısını dinleyin. İbadette olduğu gibi erişilemez duyular üstü bir şey tecrübe edeceksiniz. Herhangi bir soyut sanat eseri dinî bir ayin gibidir.¹⁹⁷

Sanat bedenden ziyade ruhla ilgilenen bir türdür. İlk sanat eserlerinde dikkat edilirse kompozisyonun en önemli kısmının baş olduğu fark edilir. Vücudun görevi ise sadece taşımaktır. Vücuda yalnızca bir taşıma görevi verilmiştir. Vücut ya ihmal edilmiş veya yalnızca şematik olarak tasvir edilmiştir. Paskalya adalarında bulunan büyük taş figürlerinde odak noktası insan yüzüdür. Çünkü Tanrı ilk insanın yüzüne nefes üfleyerek ona kendi ruhundan bir kıvılcım bahşetmiştir. Bütün büyük sanatçılar Paraksiteles ve Phidias'tan başlayarak Michelangelo, Raphael ve da Vinci'den devam

¹⁹⁴ Cansever, "İslam Mimarisi Üzerine Düşünceler", 123.

¹⁹⁵ Nihat Boydaş, "Sanat ve Din", *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Adem Öger (Haz.), (Nisan 2012), Ankara, 35.

¹⁹⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 133-134.

¹⁹⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 135.

ederek Picasso ve Meştroviç'e kadar bir tek konu ile yani insanın iç dünyası ve karakteri ile ilgilenmişlerdir. Mona Lisa'nın ünü iç hayatın sırrını tasvir etme teşebbüsüne dayanmaktadır.¹⁹⁸

Sanat insanı arama yolunda bir bakıma Allah'ı aramaktır. Dinî olmayan sanat yoktur. Ateist sanatçı fenomeni insanın Tanrı ve dinî düşünceden bağımsız olma gayreti olarak yorumlanabilir. Bu da insanın mantığına ve genel eğilime ters bir durumdur.¹⁹⁹

Bütün sanatlar bize dinî haber verirler. Şayet Tanrı'nın olmadığını düşünürsek o zaman insanlık da yoktur.²⁰⁰ İzzetbegoviç, bu düşüncesinde sanat, Tanrı ve insanlık arasında bir ilişki kurmaktadır. Sanatkârın evrene bakışında da dinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Şair Necip Fazıl Kısakürek ile İzzetbegoviç'in sanat anlayışları bu bağlamda benzerlik göstermektedir. Kısakürek bir şiirinde sanatın Allah'ı arama işi olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir.

“Anladım işi, sanat Allah'ı aramakmış;

Marifet bu, gerisi yalnız çelik-çomakmış.”²⁰¹

Sanatın metafizik kökeninden gelen tabiatüstü ve bu garip tarafı düşünüldüğünde sanat eserinin bir obje olarak asıl gayesi yeni bir şey ortaya koymaktır. İşte bu sebepten dolayı sanat dış dünyada olup biten şeylerden hareketle değil insanın ruhunda gerçekleşen bir olaydır. Bu yönden bakıldığında herhangi bir aksesuarın eksik olması sanat için bir kusur değildir. Pollock tuval üzerine boya tüpleri sallamakla ya da tuval üzerinde yürümekle resim yapmıştır. Rauschenberg bir sergisini çeşitli büyüklükte bir sürü bembeyaz ve bomboş tuvalle açmıştır. Yves Klein 1954 yılında Madrid'de tek renkte on yapraktan oluşan bir albüm yayımlamıştır. Piyanist John Cage “Dört dakika ve 33 saniye” isimli bir kompozisyonda uzun bir müddet çalmadan piyano başında oturmuştur.²⁰²

Sanatçı dindar değilse bile sanat dinîdir. Picasso bunun en açık örneğidir.²⁰³ Bu düşüncesiyle İzzetbegoviç, her sanat eserinin özü itibarıyla dini anımsattığını vurgulamıştır. Çünkü Tanrı evreni güzel bir şekilde yaratmıştır. Sanatçı da her ne kadar

¹⁹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 148.

¹⁹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 157-158.

²⁰⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 31.

²⁰¹ Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, İstanbul 2012, 37.

²⁰² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 150-151.

²⁰³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 182.

özgün bir sanat eseri ortaya koymak için yola çıkmış olsa da doğayı bir açıdan taklit etmektedir. Doğa da Tanrı'nın bir yaratması olduğu için İzzetbegoviç'in sanat eserinin özünde dini araması ve onunla ilişkilendirmesi onun sanat anlayışını yansıtmaktadır.

Sanatkâra göre yıldızlar tıpkı konuşan bir varlık gibi insanlara bakıp sonsuzluktan söz ederler. Ay gökyüzünün ışığı ve âşıkların arkadaşıdır. Dağın zirveleri büyük mavi gökte tefekkür eder ve bütün beşerî varlıkların geçiciliğinden konuşurlar.²⁰⁴

Görüldüğü üzere İzzetbegoviç sanatın dinden bağımsız düşünülemediğini ifade etmiştir. O sanat eserinin bir anlamda bize dinî, ölümü ve Tanrı'yı hatırlattığını ileri sürmüştür. İnsanın ise sanat söz konusu olunca bu gerçekten hiçbir zaman kurtulamayacağını düşünmektedir.

İzzetbegoviç'e göre yeryüzünde her ne kadar herhangi bir dine inanmayan ve Tanrı gerçeğini inkâr eden sanatkârlar olsa bile onların eserlerinde mutlaka dinin izleri bulunmaktadır.

3.2. ÖZGÜN OLMAYAN SANATA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ

Özgün olmayan sanat toplumda yaygın bir ifadeyle kopya ya da taklit olarak isimlendirilmiştir. Taklitçilik kelimesi İngilizce “*mimetism*”, Almanca'da “*mimetismus*” sözcüklerine karşılık gelmektedir. Sözlükte “*insanın içinde bulunduğu her ortamın ve şartın dilini, düşüncelerini ve özelliklerini benimseme tavrı*”²⁰⁵ şeklinde tanımlanmaktadır.

Modernizm sonrası ortaya çıkan post-modernizm ile beraber tekrarcılık günümüzün bir görüntüsüdür. Orijinallikten uzaklaşma, düşüncenin sınırlandırılması ve kopyacılık bu dönemin özellikleri arasında yer almaktadır. Teknolojinin birikimleri insan yaşamını bir taraftan kolaylaştırırken diğer yanda insana yeni bir tarz vererek ona bazı yeni alışkanlıklar kazandırmıştır.²⁰⁶ İşte bu gibi alışkanlıklar sanat eserinde özgünlük problemiğinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu ise sanat yapısının nitelikli olmasında belirleyici faktörün ne olduğu gibi soruları akla getirmektedir. Sanat

²⁰⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 2.

²⁰⁵ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimler Sözlüğü*, 248.

²⁰⁶ Uygun, *Sanatta Orijinallik Orijinal Sanatçı Kişiliğe Psiko-Astrolojik Yaklaşım*, 56.

eseri sanatkârdan bağımsız düşünülemez. Her ne kadar sanat için eşyanın bilgisine sahip olmak önemli olsa da sanat salt bilgi değildir.

Bir sanat eseri sanatkârın şeyleri algılayış tarzı sonucunda meydana geldiğinden ötürü sanatsal duruş ve tavırlar bilgiye indirgenemez. Bunun arkasındaki düşüncenin özünü anlamak için sanatçıyla aynı şartlardan yola çıkmak yetmez. O nedenle sanatçının hangi gayeyle ürettiğinden ya da neyi düşündüğünden çok, sanat eserinin kendisi önemlidir. Kıymetli bir sanat eserinin niteliği sadece kendine özgü bir nitelik taşımasıdır.²⁰⁷

Bir sanat yapıtı gerçekleşme dışında istek aşamasında da kalabilir. Ama üretime dönüştürülmemelidir. Sanat eserinin eşsizlik özelliğine sahip olması önemlidir. Fakat eşsizlik özelliğinin olmaması eserin varlığını şüpheyne düşürmez ama yapıtın ikinci nüshası ya da çoğaltılması onun inkâr edilmesi anlamına gelmektedir. İşte böylece büyük bir paradoksa ulaşıyoruz: Sanat yapıtı çoğaltılınca yok olur.²⁰⁸

Bir sanat yapıtının özgünlüğünü sorgularken, sanatçıyı ya da eseri kendi bağlamında değerlendirmek daha doğrudur. Örneğin bir karganın ağzından çıkan ses dizisi bir dışavurumcu olan karganın kendisi değerlendirilmediği takdirde bir içerik taşımaz ve bir anlam ifade etmez. Her ne kadar sanat yargısı taşımasa bile doğal yollarla oluşan bir iletişim biçimi olduğu için önem taşımaktadır. Dolayısıyla sanatın içindeki bütün duygulanımlar bir iletişim kurma gayreti açısından önem arz etmektedir. Bu iletişim benzerlerinden farklılaşma isteği ile birleştiğinde sanatkâr özgün olabilmek adına çaba göstermeye başlar. İşte bu isteğin kökenini anlamanın yolu da tarihsel süreçteki üslubu ve formu şekillendiren doğayı tanımak ve sanat eserini bu bakış açısıyla değerlendirmek gerekir.²⁰⁹ Sanatçıyla eseri arasında kopmaz bir ilişki bulunmaktadır. Sanat eseri ile sanatçı arasında var olan bu ilişki yapıtın özgün olmasını da sağlamaktadır. İşte bu sebeple kopyalanan veya taklit edilen sanat eseri onu yapana ait değildir.

Sanat dış dünyamıza değil iç dünyamızın gerçeklerine ait bir sahadır. Bu sebeple samimi ve samimi olmayan sanat arasında ısmarlama bir şiir ile ilhama dayanan bir şiir

²⁰⁷ Can Çelik, *Kültür Endüstrisi ve Sanat İlişkisi İçerisinde Esin, Taklit, Alıntı, Çalıntı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 5.

²⁰⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 151.

²⁰⁹ Çelik, *Kültür Endüstrisi ve Sanat İlişkisi İçerisinde Esin, Taklit, Alıntı, Çalıntı*, 5.

arasındaki farkı anlayabiliyoruz. Kopya ile orijinali arasında meydana getirme açısından bakıldığı zaman bir fark olduğu açıktır.²¹⁰ İzzetbegoviç'in sanat anlayışında insanın ruhî ve iç tarafına sürekli bir vurgu yapılmaktadır. Eğer sanatçı eserini meydana getirirken samimi ve ilhama dayalı bir şekilde eserini ortaya koyarsa o sanat eseri özgün bir yapıta dönüşmektedir.

Eğer bir sanatçı samimi değilse ölü doğan bir eser meydana getirmiş demektir. Bu tıpkı namaz gibidir. Huşu içinde ya da heyecanla kılınmayan namaz hangi bilinç ve hangi dünyada olursa olsun bir anlam ifade etmemektedir. Dinde biçimcilik ve riyakârlık ne ise sanatta akademicilikte odur.²¹¹ İzzetbegoviç sanatkârın samimi olması gerektiğini düşünmektedir. Eğer sanatçı samimi değilse ona göre yaptığı eser gerçek bir sanat eseri özelliğine sahip olamamaktadır. İzzetbegoviç'in diğer bir eleştirdiği husus ise akademicilik konusudur. O sanatta akademiciliğin varlığını inkâr etmektedir. Çünkü ona göre akademicilik bir anlamda taklit ve özgünlük vasfını yitirmiş sanat eseri demektir.

Özgün bir sanat eserinin diğer bir özelliği ise onu meydana getiren sanatkâr dışında diğer insanlar tarafından tam olarak anlaşılamamasıdır. İzzetbegoviç, bunu şu sözlerle açıklamıştır: *“Her şeyden önce tespit edelim ki tamamıyla anlaşılan eserler yoktur.”*²¹² Eserin tam olarak anlaşılamamasından kasıt bize göre sanat eserinin bir iç mesele ve sır olmasından kaynaklanmaktadır. Anlaşıldığı üzere bir sanat eserini özgün kılan bünyesinde fazlasıyla sır ve muamma içermesidir. Bu nedenle özünde sır, inanç ve ruh taşımayan eserler özgün bir eser özelliğine ulaşamamaktadır. İzzetbegoviç, bu anlamda özgün bir sanat eseri ortaya koymayan sanatçıları gerçek bir sanatçı olarak görmemiştir.

Her gerçek sanatçının eseri bir anlamda otobiyografiktir. Bu otobiyografiklikten kastedilen sanatçının kendi hayatındaki elem, şüphe ve çelişkileri sanat eserine yansıtmasıdır. Çünkü hiç kimse bir başkasının elemi, şüphelerini ve çelişkilerini tasvir edemez.²¹³ İzzetbegoviç bu sözleriyle sanatçı ve eser arasındaki sarsılmaz bağa dikkat çekmiştir. Yani sanatçının esere karşı tutumu o yapının niteliğini ve özgünlüğünü belli ölçüde oluşturmaktadır. İzzetbegoviç'in diğer bir eleştirdiği durum ise sanatın

²¹⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 153.

²¹¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 153-154.

²¹² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 154.

²¹³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 3.

yorumlanması meselesidir. O sanat eserinin yorumlanmasını başarısızlık olarak telakki etmiştir.

Sanat yorumlanamaz. Berlioz, onu dinleyenlerin anlamasına yardımcı olmak gayesiyle *Fantastik Senfonisine* bir program yazmıştır. Balzac'ın ilk zamanlarda büyük romanlarına giriş yazması gibi bu da başarısız bir girişimdir.²¹⁴

Sanatçılar eserleri hakkında teori ortaya koyduklarında onu yaptıklarında bir eser meydana getirirler. Onların kendi sanatlarına dair yapacakları muhtemel açıklamaları eserin anlaşılmasını daha da zorlaştırmaktadır. Balzac'ın *İnsanlık Komedi* isimli eserine yazmış olduğu önsöz bunun en güzel örneğidir.²¹⁵ İşte bu sebeple İzzetbegoviç, yorumun eserin daha iyi anlaşılmasını sağlamak yerine onun anlaşılmasını daha da zorlaştırdığını savunmuştur.

İzzetbegoviç, sanatçının özgün olması gerektiğine o kadar inanmaktadır ki gerçek sanatçının tek ve benzersiz olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “İyi bir inceleme sonucunda görülecektir ki sanatçının halefi ya da selefi yoktur.”²¹⁶ Anlaşılacağı üzere kendisinden öncekine benzemeyen ve sonraki tarafından taklit edilemeyenler özgün bir sanatçı vasfına sahip olmaktadır.

Özetle İzzetbegoviç, sanat eserinin eşsiz olmasını savunmaktadır. O sanat eserinin çoğaltılmasının ve kopyalanmasının sanatın inkâr edilmesi anlamı taşıdığını düşünmektedir. İzzetbegoviç'e göre eğer sanatçı eseri ile arasında ruhsal yönden bir bağ kurmayı başaramıyorsa o sanat eseri sadece onu yapana ait olur.

3.2.2. Sanatkâr ve Tecrübe

Sanat için tekâmül nasıl yoksa sanatçı için de yoktur. Her sanatçı yaptığı işe yeniden başlar. Sanki ondan önce hiç kimse bir sanat eseri meydana getirmemiş gibi sanatını icra eder. Yani sanatçının hayatında bir tecrübe durumu yoktur. Başkalarının tecrübesinden istifade etmek diye bir şey söz konusu değildir. Dolayısıyla sanat için bir tecrübe birikmesi ya da onun devamlılığı diye bir şey olmamalıdır.²¹⁷

²¹⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 179.

²¹⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 198.

²¹⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 223

²¹⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 215.

İzzetbegoviç sanatçı ile tecrübe kavramlarının bir arada olamayacağını bu sözlerle ifade etmiştir. Demek oluyor ki o sanatın içerisinde gayri tabi, taklit ve kopya gibi şeylerin olmamasına inanmaktadır. Diğer bir deyişle sanatın özgünlüğüne darbe vuracak her türlü fikir, inanış ve tecrübeyi reddetmektedir. İzzetbegoviç'in yaşadığı dönem post-modernizm diye adlandırılan döneme denk gelmektedir. Bu dönemde ise sanat ve edebiyat gibi alanlarda teknolojinin de etkisiyle kopya gibi sunî bir takım eğilimler ortaya çıkmıştır. İzzetbegoviç'in sanat anlayışını bu dönemden bağımsız değerlendirmek doğru olmaz. İşte bu sebeple onun sanatın orijinalliği ve özgünlüğüne yönelik söylemleri modernizm sonrası gelişen sanatsal anlayışa bir tepki olarak değerlendirilebilir. İzzetbegoviç'in sanat konusundaki düşüncelerini de bu nedenle yaşadığı dönemin özelliklerini göz önünde bulundurarak değerlendirmek daha doğru sonuçlar verecektir.

İzzetbegoviç, hiçbir şekilde sanatta tecrübenin varlığını kabul etmemektedir. Hatta o bu düşüncesinde o kadar ısrar etmektedir ki tecrübeyi sanatın ölümü olarak kabul etmektedir. Picasso yetmiş yıl ressamlık yapmıştır. Bu zaman içerisinde sürrealistlik, yeni sürrealistlik, empresyonistlik, kübistlik ve yeni kübistlik devrelerini yaşamıştır. Ama bu, daha az mükemmelden daha çok mükemmelliğe, daha kötünden daha iyiye doğru bir tekâmül değildir.²¹⁸ Yani anlaşılacağı üzere sanat için tecrübe ve olgunlaşma söz konusu değildir. Aksine onun sanat anlayışında iniş ve çıkışlar vardır. Bu anlamda bilim için bir ilerlemeden bahsedilse de aynı şey sanat için söylenemez. Sanatın özgünleşmesi onun ruhla olan münasebetine bağlıdır. Bu ruh ise içerisinde dinî olanı barındırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında sanat, ruh, din arasındaki münasebet ne kadar çok olursa sanatın özgünlüğü de o ölçüde artmaktadır.

Sanatın bu beşeri, tecrübe dışı karakteri ile alakalı hayli enteresan bazı gerçekler vardır. Örneğin çocuklar için ilim ve büyükler için ilim mevcuttur. İlimi anlamak, onun yorumunu yapmak, ondan istifade etmek ve uygulamak için çıkarımlar yapmak her şeyden önce eğitim, yaş ve tecrübeye bağlıdır. Diğer taraftan çocuklar ve büyükler için ayrı ayrı müzik yoktur. Chopin, Debussy, Bach, Beethoven ve Mozart'ın eserleri ile yapılan testler göstermektedir ki büyükler gibi tıpkı çocuklar da müzikten ya anlarlar ya da anlamazlar. Ludwig van Beethoven'ın 32 piyano sonat isimli eseri hem olgun

²¹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 216.

piyanistler için bir eser hem de öğrenciler için pedagojik konser literatürüdür.²¹⁹ İzzetbegoviç sanatın yaş ve tecrübe ile sınırlandırılmayacağını bu örnek üzerinden bize açıklamıştır. O bu sözleriyle sanatın muhatap kitlesini oldukça genişletmiştir. Anlaşılacağı üzere sanatı anlamak ve yorumlamak için yaş şartı yoktur. İnsan çocukluk gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinin her devresinde sanatsal faaliyet içerisinde bulunabilir. Bu sanatın bütün türleri için geçerlidir.

Şiirin ne örneğe ne de tecrübeye ihtiyacı vardır.²²⁰ İzzetbegoviç'e göre örnek bir şiirin ve tecrübenin olmaması şiir yazmak ve onu yorumlamak için engel değildir. Picasso daha iki yaşında resim yapmayı öğrenmiştir. Mozart altı yaşında konserler vermiştir. Sanat bilgi değil anlayıştır. Sanat eğitim ve akıl aracılığıyla değil ruh, sevgi ve gönül sadeliğiyle yapılır.²²¹

3.2.2. Sanat, Tarih ve Tekâmül

Tarih, insanlığın ve bir milletin hafızasıdır. Tarihsiz yaşanamaz. Herhangi bir tarihî olayın kökü bazen geçmişte kalır. Fakat hâlde de devam eder. Böylece bir süreç olarak varlığını devam ettirir. Tarih; bilim olarak, tarihteki olayları eleştirel bir gözle inceleyen, yorumlayan ve anlatan bir alandır. Tarihe farklı açılardan bakan ve onu yorumlayan anlayışlar mevcuttur.²²²

Tarih, sözlükte “*zaman içinde değişmelerin tümü, insan dünyasında olup bitenler, insanlığa ilişkin olay süreçleri, sonluluğu ve zamanlılığı planlayarak, yaratarak, eyleyerek ve inanarak geleceğe yönelmişliği, aynı zamanda geçmişe olan bağıntısı içindeki insan varoluşunun kendine özgü bir boyutu*”²²³ şeklinde tanımlanmaktadır. İzzetbegoviç, sanatın tarih ile olan ilişkisine farklı bir boyuttan yaklaşmaktadır.

İzzetbegoviç'e göre sanat zaman dışı ve tarih dışıdır. Cilalı taş devri uygarlık için bir ilerleme olarak sayılsa bile sanat yönünden bir düşüştür. Eski taş devri sanatı cilalı

²¹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 216.

²²⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 207.

²²¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 216.

²²² Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimler Sözlüğü*, 249-250.

²²³ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 169.

taş devri sanatından binlerce yıl eski olmasına rağmen ondan daha gerçek ve daha güçlüdür.²²⁴ O, sanatın zaman geçtikçe geliştiği anlayışını benimsemektedir.

Amerika keşfedildiğinde uygarlık açısından Eski Dünya'dan çok gerideydi. Ama bu zaman ölçüsü Amerika sanatı için açık bir şekilde geçerli değildir. Amerika kıtasının en eski resim eserlerinin sergilendiği Bonampak'ta fevkalade güzel freskler vardır. 1966 yılında Paris'te düzenlenen Maya heykelticilik sanatı sergisi bugüne kadar bir sır olarak durmaktadır. Anlatım cetveli sadelikten başlayarak en yüksek barok süslemelerine kadar belirli aşamalar göstermektedir. Dördüncü asırda Chiapas ve Peten ormanlarında bu sanat süslemeli heykelticilik eserlerinin, piramit üzerindeki tapınakları, dinî merkezleri, hiyeroglif yazısı ve bu yazının açıkladığı rakamlarla nasıl kemale ermiş bir şekilde ortaya çıktığını hiç kimse anlatamamıştır.²²⁵

Sanatın bir tarihi yoktur. Sanat yalnızca şimdiyi tanır. Sanat için mekân ve zaman yoktur.²²⁶ İzzetbegoviç, sanatın bir tarihi olmadığını bu cümlelerle dile getirmiştir. Tam olarak ifade etmek gerekirse sanatın ne tarihî ne de teorisi vardır. Sadece sanatkarlar ve eserleri vardır. Bunlar asla ilerleme ve gelişmenin olmadığı kesintisiz bir akış içerisinde dirler.²²⁷

Senaca'nın *Saadet Hakkında* isimli kitabı bugün bile kıymetli eserler arasında yer almaktadır. Saz milattan önce üçüncü yüzyılda gelişmiştir. 7. ve 8. asırlarda oluşan dört binden fazla genellikle lirik şiir içerisinde bulunan Japon antolojisi "Manyoshi" günümüzde bile dünya şiir sanatının şaheserlerinden sayılmaktadır.²²⁸ İzzetbegoviç'e göre sanatın zamanla geliştiği ve ilerlediği yargısı yanlıştır. Sanatın belli bir birikim üzerinde mesafe aldığını kabul etmek sanat dünyasında orijinal ve özgün yapıtların bugün ortaya konulamayacağı düşüncesini kısmen de olsa kabul etmek anlamına gelir. İşte bu düşünce İzzetbegoviç'i o kadar kaygılandırmış olmalı ki o sanatın bir tarihi olduğu düşüncesini bize göre bu anlayış nedeniyle reddetmektedir.

İzzetbegoviç, bu düşüncesini sanatın tarihsel seyir içinde bozulduğunu söyleyerek zirveye taşımıştır. Polinezya Aborjinlerine ait masklar ya da mağara resimleri en az

²²⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 207.

²²⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 208.

²²⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 176.

²²⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 187.

²²⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 209.

modern eserler kadar heyecanlandırıcıdır.²²⁹ İzzetbegoviç'e göre sanatın tarihi olmadığı gibi onun için tekâmül de söz konusu değildir.

Tekâmül; “mükemmelleştirmek, tamamlamak anlamındaki kemâl kökünden türemiştir.” Batı dillerindeki “evolution” sözcüğüne karşılık gelmektedir. Modern Arapça’da ise tebeddül, tatavvur, tahavvül ve istihâle gibi kelimelerle ifade edilir.²³⁰

Sanat alanında kelimenin tarihî manasıyla ileri ya da geri diye bir şey söz konusu değildir. Modern sanatta İtalyanların, Almanların ve Amerikalıların, Fransızlardan daha ileri olup olmadıklarını tartışan kimseler konuştukları konuda bir bilgi sahibi olmadıklarını göstermektedirler. Hiç kimse sanatta geri kalma ya da gelişmenin ne anlama geldiğini açıklayamaz. Örneğin resim sanatının medeniyetle ya da sözde ilerlemeyle ilişkisi olabilir mi? İzzetbegoviç açık bir biçimde bu soruya hayır cevabını vermektedir.²³¹

Sanatın tarihî manada tekâmülü olamaz. Modern resmin başlangıcı olarak kabul edilen *Avignonlu Kızlar* resminin taslakları Afrika heykel sanatının bariz tesirini göstermektedir. Bahsi geçen taslaklar ilk 1986 yılında Londra’da sergilenmiştir.²³²

Anlaşılabileceği üzere İzzetbegoviç, sanat alanında tekâmülün varlığını kabul etmemiştir. Çünkü İzzetbegoviç, tekâmülü sanatın özgün ve orijinal olması önünde bir engel olarak görmektedir. Ona göre sanat mevcut olanın üzerine inşa edilen bir şey değildir. Dolayısıyla sanat için tekâmül söz konusu olamaz.

3.3. DİN VE SANAT İLİŞKİSİNE BAKIŞI

İzzetbegoviç, dinin sanatla olan ilişkisini ve sanatın kökeninde neden din olduğunu kendi anlayışına göre yorumlamıştır. İzzetbegoviç’e göre sanatın kökeninde din vardır. Din ve sanat aynı gerçeği farklı biçimlerde ifade eden iki alandır.

İtalyan ressam Renato Gutuzo’nun eserleri din ile sanat arasındaki ilişkiye dair iyi bir örnektir. 1938 ile 1985 arasında yapıp sergilediği 49 resimde Kitab-ı Mukaddes’ten alınan konular işlenmiştir.²³³ Bu bize sanat ve dinin birbirinden bağımsız

²²⁹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 32.

²³⁰ Mehmet Bayrakdar, “Tekâmül”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, (40), 337.

²³¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 183.

²³² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 227.

²³³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 253.

düşünülemeyeceğini ve aralarındaki ilişkiyi göstermektedir. Din ve Tanrı'nın varlığını inkâr etmek bir anlamda sanatın varlığını reddetmek anlamına gelmektedir.

Bugün ortaya konulan birçok sanat yapıtında dinin önemli gördüğü konular olması din ve sanat ilişkisine dair ipuçları barındırmaktadır. Fakat İzzetbegoviç'te din-sanat ilişkisi sanatın özgün ve orijinal olması gerektiğini de zorunlu kılmaktadır. Fakat burada şu sorular akla gelmektedir. Bir sanat eseri ne derece de orijinal ve özgün olabilmektedir? Doğadaki herhangi bir nesneyi çizmek Tanrı'yı taklit etmek anlamına mı gelmektedir? Maalesef İzzetbegoviç eserlerinde bu sorulara tam olarak cevap vermemiştir.

İzzetbegoviç din ve sanat ilişkisinin insan tarihiyle yaşıt olduğunu, insanın güzele ve sanata olan eğiliminin çok kuvvetli olduğunu tarihte yaşamış ilk insan topluluklarından örnekler vererek temellendirmektedir.

Tarihte ilk topluluklardan biri olarak bilinen Cromagnon halkının oyma ve resim yaptıkları anlaşılmaktadır. Eserleri mağara duvarlarında boynuz ve kemik üzerinde bulunmuştur. Fransa ve İspanya mağaralarında ve yeni keşfedilen Maşicka mağarasında ilk insanların estetik heyecanının sonucu olarak resimler bulunmuştur. Sovyet arkeologlarından bir grup Ukrayna'da Cernigev kenti yakınlarında bir süre önce mamut kemiklerinden yapılmış yirmi bin senelik geçmişi olan müzik aletleri takımı buldular. Güzele olan eğilim fonksiyondan ve ihtiyaçtan daha kuvvetlidir. Gerçek bir gösteri olarak kabul edilen oyunlar ve ruhanî şarkılarda sanat ile kültü birbirinden ayırmak neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla tarihin ilk dönemlerine bakıldığında sanatın din içerisinden çıktığı ya da ikisinin aynı kaynaktan geldiği açıkça görülmektedir.²³⁴

İzzetbegoviç sanatı sürekli olarak din temeline dayadığı ve oradan beslediği anlaşılmaktadır. Sevgi, saygı, acıma ve hoşgörü gibi yüce duygular sanat yoluyla insanlara aktarılabilir. Sanatsal bir dil ile yazılmış şiir ya da metin insanda çok kuvvetli tesir edebilir. İzzetbegoviç şairleri insanlığın hassas antenleri olarak görmesinde onların toplum içerisinde ne derecede etkili olduğunu anlamamız açısından önemlidir. Bazı kimselerin sanatın din ile olan ilişkisinin sanatçının özgürlüğünü ortadan kaldıracağını ya da sanat düşüncesini öldüreceğini düşünmeleri de bize göre gereksizdir. Çünkü din de sanat gibi insanda doğuştan gelen nitelikler arasında yer almaktadır. Din sanatın

²³⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 50-51.

alanını daraltmak yerine onu cesaretlendirip ufkunu daha da ötelere doğru çevirmesinin önünü açmaktadır. Tabi burada bozulmuş bir dinden bahsetmiyoruz. Örneğin Hristiyanlığın orta çağında sanatın maruz kaldığı durum kastettiğimiz şey değildir. Çünkü burada gerçek bir din yoktur.

İnsanoğlu herhangi bir sanat yapıtı meydana getirirken ağırlıklı olarak maddi olarak sayılan nesnelere ruhî bir boyut kazandırmaktadır. Bu süreç basit bir şekil verme olarak görülmemelidir. Aksi takdirde bu durum sanatın değersizleşmesine neden olacaktır.²³⁵ Sanata bu ruhî boyutu kazandıran en önemli unsur ise dindir.

Din içselleştirildiği zaman insan hayatını yeniden anlamlandırır ve böylece sanat da dâhil olmak üzere iradî eylemlerin bütününe bir ruh ve hedef tayin eder. İnsanı izafî olan güzellikten mutlak güzelliğe ulaştırır. Sanatta bu güzelliği ortaya çıkarma uğraşı olması nedeniyle dinî gerçeklerin estetik olarak sunulması sayılabilir.²³⁶ Güzellik sanatın ve dinin önem verdiği bir husustur.

Yüce Allah Kuran-ı Kerim’de kendi isimlerini “el-esmâü’l hüsnâ” (en güzel isimler) olarak ifade etmiştir.²³⁷ Onun Musavvir, Bari gibi sıfatları ise yaratmasının rastgele bir şekilde değil de sanatlı ve güzel olduğuna işaret eder. “Allah gökleri ve yeri hikmetli olarak yarattı, size şekil verdi, şeklinizi güzel yaptı. Dönüş de ancak Ona’dır.”²³⁸ Hz. Peygamber ise “Allah güzeldir ve güzelliği sever.”²³⁹ diye buyurmuştur.

Sahabelerden Câbir diyor ki: “Ben Hz. Peygamberin meclisinde yüzlerce kere bulundum. Arkadaşlarıyla mescitte oturlardı. Ashabı şiirler okur, cahiliye devrinden söz ederlerdi. O konuşulanları sessiz bir biçimde dinler, zaman zaman da onlarla birlikte gülümserdi.”²⁴⁰

Sanat Peygamberimiz döneminde varlığını korumuştur. Bu bize sanatın her dönemde öyle ya da böyle var olduğunu göstermektedir. Diğer bir konu ise Peygamberimizin tutumuyla ilgilidir. Onun mescitte şiir okunmasına izin vermesi ve

²³⁵ İsmail Tunalı, *Tasarım Felsefesine Giriş*, Yapı Yayınları, İstanbul, 2004, 12.

²³⁶ Pişgin, “Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Dinî Tecrübenin Sanat Ruhuna Etkisi, İslam ve Sanat”, 57.

²³⁷ İsrâ sûresi, 17/110.

²³⁸ Tegâbün sûresi, 64/3.

²³⁹ Müslim, *İman*, 147.

²⁴⁰ Tirmizî, *Edeb*, 70.

okuyanları dinlemesi de bizim açımızdan önem arz etmektedir. Peygamberimizin bu tavrına bakarak onun sanata karşı olmadığını anlayabiliriz.

Sanatçının evrende var olan bu güzelliğe kayıtsız kalması düşünülemez. İşte bu sebeple sanatçı bir eser meydana getirirken var olan bu güzelliklerden yola çıkmaktadır. Bu yönüyle din ve sanat arasında kaçınılmaz bir ilişkinin varlığı söz konusu olmaktadır. İzzetbegoviç din ve sanat ilişkisi problematiğini özgün bir yaklaşımla ele almıştır.

Doğrusu güzele olan eğilim insanın fitratında yer alan bir niteliktir. İnsanlarda her ne kadar güzellik ölçütü değişse de genel anlamda güzelin kendisi tercih sebebi olmaktadır. İnsanın sanatsız yaşayamayacağını bir göstergesi de insanın eşya ile olan münasebetinde ortaya çıkmaktadır. Bir eşya ya da eserde güzellik onun kıymetini arttırıp düşürmektedir. İnsanlar sanatla hayatlarına bir biçim vermektedirler. Bu ilk devirlerde olsun bugün olsun hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Dinin güzele olan vurgusu, Allah'ın güzel olanı sevmesi bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Bazı insanlar seküler bir hayatı tercih etse bile evrenin güzelliği tartışılmaz bir gerçektir. Ağaçların varlığı çok sayıda canlının çeşidi ve farklılıkları insanın anlayış gücünü zorlayacak büyüklüktedir. Bu ise sanatçının kayıtsız kalacağı bir durum değildir. İzzetbegoviç'in genel olarak savunduğu görüş de budur. Dünya yaratıcının mükemmel bir şekilde yarattığı ve ona mührünü vurduğu bir yerdir. Sanatçı da eserini ortaya koyarken bu dünyadaki var olan bir nesne ya da canlıdan hareket ederek ortaya koyması İzzetbegoviç'i bu konuda haklı çıkarmaktadır.

Çoğu kimse Kafka'nın romanlarını dinî metinler olarak anlamının mümkün olacağı düşüncesindeler. Din hürriyeti, iyilik ve ahlâkı sanat ise yeni bir eser ortaya koymayı ve insanı merkez noktası yapmıştır. Bu anlamda din ve sanatın temelinde bir birlik söz konusu olmaktadır. Din de sanat da aynı gerçeğin farklı tezahürleridir.²⁴¹ Görüldüğü üzere İzzetbegoviç, din ve sanatı içerikte aynı ifade biçimi olarak gerçeğin iki farklı yüzü olarak değerlendirmiştir.

Sanat eseri her ne kadar sanatçının hayal dünyasının bir ürünü olsa da onun dayanağı yaşadığımız dünyadır. Sanatçı dünyanın mükemmel bir şekilde yaratıldığını bize anlatmaya çalışmaktadır. Din de öyle değil midir? Din de bize insanın bu dünyada gerçeğe gözlerini kapatmaması gerektiğini aramızdan seçilen peygamberler aracılığıyla

²⁴¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 131.

bizlere bildirmektedir. Bu dünyanın insanın ebedî kalacağı bir yer olmayacağını ölüm gerçeğiyle bize hatırlatmaktadır. Bu anlamda insanla bitkiler arasındaki bir benzerlikte ortaya çıkmaktadır. Kış olunca bütün bitkilerin ölüp baharın gelmesiyle yeniden canlanması bize dünyada her şeyin sonlu olduğunu göstermektedir. İnsan bebeklik, çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık gibi devreler geçirmektedir. Sonunda ise ölüm gerçeğiyle karşılaşmaktadır. Sanatçı da bir resim yaparken kış ya da bahardaki herhangi bir canlıyı resmederek bu gerçeği farklı bir biçimde ortaya koymaktadır. İşte İzzetbegoviç'in tam olarak ifade ettiği ve kanıtlamaya çalıştığı gerçek bize göre budur.

Din bir yönüyle evren ve hayat hakkında insanlara bilgiler vermektedir. Sanatkâr ortaya bir eser koyarken bu bilgilerden ve doğrulardan faydalanmaktadır. Sanatçının dinin ortaya koyduğu bu gerçeğe zıt anlayışla eser ortaya koyması ve bununla mücadele etme şansı yoktur. Allah yeryüzünde bir düzen koymuştur. Düzenin varlığı ve mükemmelliği sanatçının gözünden kaçamaz. Örneğin doğruluk, dürüstlük, çalışkanlık, dinin emrettiği ilkeler arasında yer almaktadır. Bir şairin bunların tersini savunması düşünülebilir mi? Elbette hayır. Demek oluyor ki sanatın ve dinin doğruları örtüşmektedir. Onları birbirinden ayıran ise sadece ifade tarzları olmaktadır.

Din ve sanatın menşesinde aslen bir birlik vardır. Dram, tarih ve konu bakımından dinî kökenlidir. Tapınaklar ise seyirciler, kıyafetler ve oyuncularla birlikte ilk tiyatrolardı. Dram insanların gerçek ahlâkî ve dinî sorunlarını ifade tarzıdır. İlk resim, oyun, şiir ve heykel ayının birer parçasıydı. Ancak çok sonraları bağımsız bir tür oldular. Kızılderililer dinî merasimlerinde kum üzerine renkli resimler çizmişlerdir. Eski Arap geleneğinde şairin ayrıcalığını ve nüfuzunu büyü güçleriyle ilişkisine borçlu olduğunu söyleyebiliriz.²⁴²

Din ve sanat birbirini takip eden iki farklı alan olarak karşımızda durmaktadır. Kültürümüzde var olan birçok sanat yapıtında Tanrı düşüncesi varlığını korumaktadır.

Yaratıcılığın her aşamasında dinî düşünce ve hissiyatı içeren semboliğin ortaya çıkması, asrımızın en açık bir hususudur. Ama görüldüğü üzere burada ne geçici ne de yeni bir meyil söz konusudur. Üzerinde durulması gereken asıl nokta sanatın tabiatından

²⁴² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 131-132.

ileri gelen sürekli durumdur. Gerçek sanatta sıradan olandan bir kenara bırakılırsa her şey akıl üstü ve kutsaldır.²⁴³

Sanat ile din arasındaki bu ilişki farklı bir gerçekte de kendini göstermektedir. Sanatçılarda görülen meslekî bakımsızlık hâli Hinduizm, Hristiyanlık ve bazı tarikatlarda mukaddes kirlilik diye ifade edilen durumla benzerlik göstermektedir. İlk bakışta garip görünse de iki grupta da aynı felsefe yatmaktadır. Bu felsefe, sanatçılarda yaşama tarzı, rahiplerde adak olarak ortaya çıkmıştır. Her ikisinin de anlamı aynıdır. Alışılmış, dışarıdan ve maddî olan şeylerden nefret ve hayatın manevî yönünü vurgulama.²⁴⁴

İzzetbegoviç'e göre gerçek ahlâkî ve dinî meseleleri uygun bir tarzda roman, tiyatro ve dram ifade edebilir. Bu husus sanat ile din arasında temas ve bağımlılık noktasıdır.²⁴⁵ Anlaşıldığı üzere sanat dinî ve ahlâkî bazı konuların anlaşılması ve açıklanmasında büyük bir görevi ifa etmektedir.

Dinî bir konu hakkında konuşma yapan bir kimsenin konunun önemine binaen okuduğu bir beyit ya da dörtlük sanatla dinin temas noktalarından birisi değil midir? Bu gerçeğin sadece farklı bir şekilde ifadesidir. İnsanlar din ve sanatla hayatlarını anlamlandırmaktadırlar. Dinin insanların günlük yaşamlarını ve düşüncelerini etkilediği gözükür. Sanatçı da bu etkilenmeden nasibini almaktadır. Bu ise sanat eserine yansımaktadır. İnsanın bu dünyaya gelişinin bir amacı vardır. Bu da inanç duygusunu ortaya çıkarmaktadır. İnanç ise insanın hayata bakış açısını etkilemektedir. Mimar Sina'nın Süleymaniye Camisiyle Batıdaki bir kilisenin farklı şekillerde inşa edilmiş olması bu bakış açısından kaynaklanmaktadır. Mabetler din ve sanat ilişkisini ortaya çıkaran yapıtlardır. Bu sanat yapıtlarında heybetin ve güzelliğin yanı sıra Tanrı gerçeğini gözler önüne sermektedir. İnsanlar kendi elleriyle yaptıkları bu muhteşem eserler içerisinde Tanrı'ya boyun eğmektedirler.

İzzetbegoviç, din ile sanat arasında bir ilişkinin var olduğunu düşünmektedir. Bu ilişkinin varlığını da sanatın ve dinin her zaman gizemli olana yönelmesi ve dünyadaki üstlendiği konuma bağlamıştır. Yani sanat merkezine insanı almıştır. Sanat bu dünyanın

²⁴³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 134.

²⁴⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 135.

²⁴⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 157.

geçiciliğini, görünenin ötesinde var olan bir gerçeği insanlara anlatmaya çalışmaktadır. Bu yönüyle sanat akıl üstü bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır.

Din de sanat gibi bu dünyanın geçiciliği üzerinde durmaktadır. İnsana asıl gerçeği görmesini ve var olan hakikate gözlerini kapamaması gerektiğini bildirmektedir. Dünya insan için tefekkür edilmesi gereken bir yerdir. Evrendeki bu güzellik ve mükemmellik karşısında Tanrının varlığına boyun eğmek insanın asıl görevi olmalıdır.

İzzetbegoviç dinin ve sanatın yüzyıllardır birbirlerini takip ettiklerini ve böylece sanat ve din arasında kopmaz bir ilişkinin varlığını ispatlamaya çalışmaktadır.

SONUÇ

Genel olarak din ve sanat ilişkisi hakkında iki görüş ağırlıklı olarak ortaya konulmaktadır. Birinci görüş sanatın dinle herhangi bir ilişkisinin olmadığı, sanatın bağımsız oluşu ve bir inanç yargısı taşımadığıdır. İkinci görüş ise sanatın kökeninde din olduğu, sanatçı inançsız olsa bile sanatın bir dinî düşünce barındırmasıdır. İzzetbegoviç ikinci grupta yer almaktadır. O sanatın arka planında inancın ve Tanrı düşüncesinin yattığına inanmaktadır. Kanaatimize göre ise her iki anlayışın eksik ya da aşırı yönleri bulunmaktadır. Sanat alanında dinî düşüncenin olmadığı savunanlar da sanatı tamamen din ile özdeşleştirenler de bu konuda aşırıya gitmektedirler. Sanatın tam olarak bağımsız olması düşünülemeyeceği gibi sanatı tamamen dine dayandırmak da hatalı olacaktır. Doğrusu ise bu konuda dengeli bir tutum içerisinde olmaktır. Sanatçının eserini ortaya koyarken Tanrı'nın yarattığı âlemden yola çıkması sanat düşüncesinde kısmen de olsa metafiziğin varlığını ispatlamaktadır. Diğer taraftan sanatçının âlemden hareketle bir eser ortaya koyması sanatın kopya ya da orijinal olmadığı anlamına gelmez. Bu sanatın tamamen dinî düşünce barındırdığı anlamı da taşımaz.

Araştırmamız sonucunda gördük ki İzzetbegoviç din ve sanat alanında alışılmışın dışında yeni görüşler ortaya koymuştur. Onun din ve sanat hakkındaki görüşleri göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. O, din ve sanat arasında çok güçlü bir bağın olduğunu ileri sürmüştür. Dinin ve sanatın insanlara en büyük mesajı bu dünyanın geçiciliği ve insanın bu âlemde vatan hasreti çektiğidir. Din ve sanatı hakikati ortaya koyan aynı gerçeğin iki farklı yüzü olarak değerlendirmiştir.

Uygarlık insanı yalnızlığa sürüklemiştir. Uygarlığın sonucunda insan dinden ve sanattan uzaklaşarak sadece toplumun bir üyesi olarak yaşamını devam ettirmeye çalışmaktadır. Böylece insan manevi olandan soyutlanmış olarak sadece biyolojik bir canlı olarak hayatını sürdürmektedir. Din ve sanat ise insanın ruh ve beden bütünlüğünü canlı tutarak ona değerli bir varlık olduğunu hatırlatmaktadır. Din ve sanat sürekli olarak insanın karakterini güçlendirerek onun bir birey olarak güzel ve anlamlı bir hayat yaşamasını sağlamaya çalışmaktadır.

Araştırmamız sonucunda tespit ettiğimiz diğer bir husus ise Batı'da sanat alanında ortaya konulan birçok eserde dinin etkili olmasıdır. Her ne kadar bazı sanatçılar seküler bir anlayış içerisinde olsa bile bu gerçek değişmemiştir. İzzetbegoviç'e göre sanatçı

inançsız olsa da sanat eserinin metafizikle olan bağı koparılamaz. Sanat eserinde inancın varlığını inkâr etmek sanatın inkârı anlamına gelmektedir. Dinden uzak bir sanat icra ettiğini düşünen sanatçı bir yanılgı içerindedir. Ateist sanatkâr farkında olmasa bile onun sanatına maneviyat bulaşmıştır. İşte bu sebeple İzzetbegoviç'in sanat anlayışının temelinde din ve inancın var olduğunu söyleyebiliriz. Dinin sanat üzerindeki etkisinin azaltılması sonucunda ise sanat alanında bir gerileme söz konusu olmuştur. İzzetbegoviç, uygarlığın ilerlemesi ile insanın din, sanat ve bireysel yönünün ilerlemediğini savunmuştur. Aksine Batı uygarlığı manevi olana mesafeli olmuş sadece maddi ilerlemeyi hedeflemiştir. Modernizm döneminde insanın bunalım çağını yaşaması İzzetbegoviç'i bu konuda haklı çıkarmaktadır. Çünkü insanın metafizik yönünün görmezden gelinmesi onun eksik değerlendirilmesine yol açmıştır. Modern dönemde insanın huzursuzluğunun giderilmesi için ortaya konulan pansuman hamlelerle sorun çözülemez.

Batı düşüncesinin son yıllarda insanı ve dünyayı tek bir boyuta indirgeyen yaklaşımları İzzetbegoviç'in eleştirdiği ve gün yüzüne çıkardığı en önemli problemler arasında yer almaktadır. İzzetbegoviç'in düşünce dünyamıza asıl katkısı ise düalizmi aşan bir düşünce ikliminin oluşması için varlığı bir bütün olarak görme çabasıdır.

Sadece akli ön plana alan anlayışın getirdiği sonuç ortadır. İnsan sanattan ve metafizikten uzaklaştıkça kendi gerçekliğinden ve hayatın var olan anlamından da uzaklaşmıştır. İzzetbegoviç'e göre ritim hissi modern insanda bugün kaybolmuştur. Uygar insanın sanat ve estetik için daha çok fırsat bulduğu görüşü ise bir yanılgıdır. Çünkü köyde yaşayan bir insanın doğayı müşahade etmesi, zengin adetlere, düğünlere ve oyunlara denk gelmesi ve böylece estetik yaşantısını kuvvetlendirmesi daha yüksek bir ihtimaldir. Bu sebeplerden ötürü yazar uygarlığın sonucunda şehirleşmenin artmasını eleştirmektedir. Çünkü bu orijinal ve güzel olanın kaybedilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Modern insanın maruz kaldığı bunalımın sebebi Batı uygarlığında hâkim olan anlayışın bir sonucudur. Her türlü metafizik düşüncenin inkârı ve bilimin metafizik düşünceyi araştırma sahasının dışında tutması sorunun giderek büyümesine yol açmıştır. Bundan kurtulmanın yolu ise bilimin metafizik sahayı da görmezden gelmeyerek bu konudaki araştırmaların gerçekliğini ve geçerliliğini kabul etmesidir.

Sanat alanındaki gerilemenin nedenini din ve inançtan uzaklaşmanın bir sonucu olarak değerlendiren İzzetbegoviç bilim ve tekniği maneviyattan uzak dünyevileşmenin hâkim olduğu sahalar olarak değerlendirmiştir. Batı uygarlığı maddi anlamda ilerlemeyi hedef olarak belirleyerek adeta manevi olana gözlerini kapamıştır.

Araştırmalarımız sonucu tespit ettiğimiz diğer hususlardan birisi de İzzetbegoviç'in sanat alanındaki görüşleri gelenekselci ekolünün öncülerinden Renê Guênon'un görüşleriyle paralellik arz etmesidir. O da tıpkı İzzetbegoviç gibi Batı uygarlığının sadece maddi olana yönelmesi sonucu sanatın ve insanın değer kaybettiğini savunmuştur. Sanayideki üretimler gibi sanat alanında da bir üretim dönemi hüküm sürmektedir. Bu ise özgün ve orijinal sanat yapıtlarının ortaya çıkmasına engel olmaktadır.

İzzetbegoviç, sanatın orijinal ve özgün olması gerektiğini düşünmüştür. Batı uygarlığının hâkim olduğu günümüzde kopya ve taklit ön plana çıkmıştır. Sanat ancak gizemli ve ilâhî olana yönelirse gerçek sanat ismini hak eder. Bugün ortaya konulan sanat eserlerinden ancak çok azı sanat eseri niteliği taşımaktadır. Sanat eseri yazara göre biricik ve eşsiz olmalıdır. Yazar, orijinal olanın güzellik vasfına sahip olduğunu her kopyanın ise çirkin olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla gerçek sanatçı dünyada bir mücadeleye girişmiştir. O gerçeği eğip bükmeden söylemeli ve eserine yansıtmalıdır. Bu amaç doğrultusunda yapılan sanat eserleri güzel ve faydalıdır. Diğer türlü ortaya konulan sanat eserleri sadece bir üretilerdir. O, sanatın bugünkü geldiği noktayı güçlü bir şekilde eleştirmiştir.

İzzetbegoviç, sanatın yorumlanmasına da karşıdır. Çünkü sanat yorumlanmamalıdır. Tersini durumunda ise sanat eserinin anlaşılması daha da zorlaşmaktadır.

Araştırmamızda tespit ettiğimiz diğer bir husus ise İzzetbegoviç'in dünya ve insanla ilgili görüşlerinin temelinde var olan düalizm konusudur. Yazara göre idealizm-materyalizm, dinî-seküler, ideal-real, nicelik-nitelik, din-bilim, metafizik-fizik ve sonucunda Darwin-Michelangelo arasında tüm bir felsefe ve tarih sıkışmıştır. Bundan kurtulmanın yolu ise İzzetbegoviç'e göre İslâm'dır. Zira İslâm "orta"dadır. Fakat ortada olmak basit bir sentezi ifade etmemektedir. İslâm ile birlikte insanlık dünyayı ve ahireti

denge içerisinde görebilme imkânına sahip olmuştur. Bu imkân şu an bile canlıdır. Düalizmden kurtulmanın yolu da işte bu “üçüncü yol”dur.

İnsan maddi ya da manevi olandan sadece birisine inanıp hayatını bu doğrultuda yaşamak isteyebilir. Gerçek şu ki insan yaşadığı süreçte iki hayatı da yaşamak zorundadır. İslâm maddi ve manevi ahenk içerisinde insanları yetiştirmek için gönderilmiş bir dindir. İzzetbegoviç’e göre Hristiyanlık ahireti Yahudilik ise dünyayı önemseyen dinlerdir. İslâm ise orta yoldur. Bu yönüyle mükemmel din vasfına sahip tek din İslâm’dır. Var olan yanlış anlayışlarının ortadan kaldırılması için Müslümanların Kur’an’ı bir edebiyat kitabı gibi sadece okumakla yetinmemeleri ondaki prensipleri hayatlarına aktarmaları gerekir. Günümüzde parçalanmış dünya ve bu dramatik çıkmazdan kurtulmanın yolu İslâm’dadır.

İzzetbegoviç, günümüzde ekonomik anlamda çok kötü durumda olan Afrika’nın sanat alanında Batıdan daha ileride olduğunu dile getirmiştir. Çünkü sanat, bilim ve teknikte olduğu gibi gelişme ve ilerleme mefhumlarını tanımaz. Dolayısıyla orijinal ve özgün sanat görmek isteyenler Afrikalılar, Kızılderililer ve ilkel toplulukların hayatlarını incelemelidirler.

İzzetbegoviç’in din ve sanat konusundaki görüşleri bugün toplumumuzda var olan yanlış din ve sanat anlayışlarının düzeltilmesi için önümüzü aydınlatabilecek seviyededir. Çünkü o günümüz insanının taşıması gereken tutumla ilgili hayli söz söylemektedir. Bu tutuma sahip bireyin gerçeği dışta aramasının hatalı olduğu onun kendi iç âlemine yönelmesi gerektiğini söyleyerek insanlara farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Çalışmamız sonucunda gördük ki İzzetbegoviç sadece durum tespiti yapmamış sorunun çözümü için de görüşler ortaya koymuştur. Bu nedenle onun din, sanat ve diğer konulardaki yorum ve önerileri her geçen gün daha da önemli bir hale gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alparslan, “Fazlurrahman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Adivar, Abdülhak Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Ahmad, Anis, “Mevdudi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2019.
- Aristoteles, *Ruh Üzerine*, (Çev.: Zeki Özcan), Alfa Yayıncılık, Ankara 2001.
- Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk Yayınları, Konya 2012.
- Aydın, Mehmet S., *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Umrar Yayınları, Ankara 1981.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014.
- Ayten, Ali, *Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Balcı, Muharrem, *Aliya ve Arkadaşlarında Yol Haritası ve Gelecek Tasavvuru*, Dünya Yayınları, İstanbul 2010.
- Başagiç, Safvet Beg, *Bosna-Hersek Tarihi 1463-1850*, Kaştas Yayınevi, İstanbul 2015.
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2011.
- Baykan, Erdal, *Aliya Okumaları-İslam Deklerasyonu*, Çizgi Kitabevi, Konya 2016.
- Bayraktar, Fulya, “Sanatçının Yaratıcılığı Ya da Yaratılışa Tanıklığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Felsefe Dünyası*, 2009.
- Bayrakdar, Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Eskiye Yayınları, Ankara 2018.
- Bayrakdar, Mehmet, “Tekâmül”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011.
- Berger, John, *Picasso'nun Başarısı ve Başarısızlığı*, (Çev.:Yurdanur Salman&Müge Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- Bergson, Henri, *Metafizığe Giriş*, (Çev.:Atakan Altınörs), Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2016.

- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefe Doktrinleri ve Terimler Sözlüğü*, Atlas Yayınları, Ankara 2018.
- Boydaş, Nihat, “Sanat ve Din”, 1. *Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Adem Öger (Haz.), Ankara Nisan 2012, 35.
- Bozkurt, Nejat, *Sanat ve Estetik Kuramları*, Sentez Yayıncılık, Ankara 2013.
- Bulanık, Sevil, “Sanatta Demokratik İfade Biçimi-Özgünlük”, *Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 3(1), 2021, 36-45.
- Cansever, Turgut, “İslam Mimarisi Üzerine Düşünceler”, *Divan*, (1), 1996, 119-146.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.
- Chevalier, Jacques, “Metafizik”, (Çev.: Murtaza Korlaelçi), *Felsefe Dünyası*, (39), 2004, 187-194.
- Çelik, Can, *Kültür Endüstrisi ve Sanat İlişkisi İçerisinde Esin, Taklit, Alıntı, Çalıntı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Çoşkun, İbrahim, “İslam Düşüncesi Açısından İnanç-Sanat İlişkisi Üzerine Bir Deneme”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (4), 2000, 1-37.
- Dalkılıç, Melike, *Bir Çağdaş İslam Düşünürü Olarak Aliya İzzetbegoviç*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- Descartes, Rene, *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler*, (Çev. Mehmet Karasan), MEB Yayınları, İstanbul 1998.
- Dorman, Emre, *Din Neden Gereklidir*, Nesil Yayınları, İstanbul 2015.
- Durkheim, Emile, *Dinî Hayatın İlk Şekilleri*, (Çev. İzzet Er), Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.
- Fischer, Ernst, *Sanatın Gerekliliği*, (Çev.: Cevat Çapan), Sözcükler Yayınları, İstanbul 2021.
- Fromm, Erich, *Psikanaliz ve Din*, (Çev.:Elif Erten), Say Yayıncılık, İstanbul 2021.

- Ganim, İbrahim el- Beyyumi, “Hasan El-Benna”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997.
- Garaudy, Roger, *Geleceğimizde İslam Var*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.
- Gilje, Nils, Skirbekk, Gunnar, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. (Çev.: E. Akbaş & Ş. Mutlu), Üniversite Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Güler, İlhami, *İman-Ahlâk İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Hacıosmanoğlu, Zeynep, *Son Dönem Doğu-Batı Tartışmalarının Değerlendirilmesine Yeni Bir Bakış: Aliya İzzetbegoviç*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2019.
- Hegel, Georg Wilhelm F., *Estetik Güzel Sanatlar Üzerine Dersler*, (Çev.: Taylan Altuğ&Hakkı Hünler), Payel Yayınları, İstanbul 2015.
- Hume, David, *Din Üstüne*, (Çev. Mete Tunçay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- İkbal, Muhammed, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.: N. Ahmet Asrar), Bir Yayıncılık, İstanbul 1984
- İmamoğlu, Tuncay, “Din ve Modern Düşünce Üzerine”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 7 (27), 2011, 153-166.
- İmamoğlu, Tuncay, Yazoğlu, Ruhattin, Başçı, Vahdettin, *Din Felsefesi*, Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, Erzurum 2018.
- İsakovis, Zehrudin, *Aliya İzzetbegoviç, 1925-2003*, (Çev. T. Sadık), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Doğu Batı Arasında İslam*, (Çev. Salih Şaban), Yarın Yayınları, İstanbul 2011.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Özgürlüğe Kaçışım*, (Çev.:Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2011.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, (Çev.:Alev Erkit, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz), Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

- İzzetbegoviç, Aliya, *İslam Deklerasyonu*, (Çev.:Sanela Crnovrsanin ve Mirela Crnovrsanin Kurtali), Yarin Yayınları, İstanbul 2018.
- İzzetbegoviç, Aliya, *İslami Yeniden Doğuşun Meseleleri*, (Çev.:Azra Blekiç Aydoğan ve İbrahim Hakkı Aydoğan), Ketebe Yayınları, İstanbul 2020.
- Kant, Immanuel, *Pratik Usun Eleştirisi*, (Çev.: İsmet Zeki Eyuboğlu), Say Yayınları, İstanbul 2020.
- Karaaslan, Faruk, *Entellektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Karaman, Hayreddin, “Cemaleddin Efgani”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Kılıç, Recep, *Âyet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Kılıç, Recep, *Dini Anlamak Üzerine*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Çile*, İstanbul 2012.
- Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Koç, Turan, *İslam Estetiği*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2021.
- Kutluer, İlhan, “Tefekkür”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Kutluer, İlhan, “Metafizik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004.
- Macit, Muhittin, “Aristoteles ve İbn Sînâ’da Nefs-Beden İlişkisi Problemi ve Modern Zihin Felsefesindeki Bazı Yansımaları”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (26), 2004, 59-83.
- Mehmetoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2004.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014.
- Mevdûdî, Ebul Ala, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, (Çev., Ahmet Asrar), Pınar Yay, İstanbul 2010.
- Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

- Özcan, Mehmet, *Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslamı: Aliya İzzetbegoviç Üzerine Bir Çalışma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2017.
- Özcan, Mehmet, “Aliya İzzetbegoviç’in Medeniyet Tasavvuru”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 2019, 2632-2648.
- Özdemir, Musa, *Aliya İzzetbegoviç’in Düşüncesinde Üçüncü Yol Kavramı ve Felsefi Temelleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- Pişgin, Yasin, “Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Dinî Tecrübenin Sanat Ruhuna Etkisi, İslam ve Sanat”, *Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul 2015, 45-59.
- Platon, *Phaidros*, (Çev.: Hamdi Akverdi), Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Seyitoğlu Özkan, Melike, *Aliya İzzetbegoviç'in Ahlak Felsefesi Çerçevesinde Tanrısız Ahlak Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2022.
- Smith, Wilfred Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, Mentor Books, London 1964.
- Soysaldı, Aysen, “Kültür, Sanat ve Beşeriyet İlişkisi”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (22), 2018, 305-315.
- Sözen, Metin, Tanyeli Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.
- Spengler, Oswald, *Batının Çöküşü*, (Çev.: Giovanni Scognamillo), Dergah Yayınları, İstanbul 1978.
- Tokat, Latif, “Sanat Kutsalın İfşası mıdır?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 2005, 137-163.
- Tokat, Latif, “Kutsal ve Sanat”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16 (2), 2016, 9-22.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç, *Sanat Nedir?*, (Çev.:Mazlum Beyhan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Topçu, Nurettin, *Felsefe*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

- Tunalı, İsmail, *Tasarım Felsefesine Giriş*, Yapı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Turan, Yahya, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Tümer, Günay, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 28 (1), 1987, 213-267.
- Tümer, Günay, “Din”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Türker, Ömer, “Varlık Olmak Bakımından Varlık Üzerine Düşünmenin İmkânı: İslâm Metafizik Geleneklerinden Hareketle Bir Analiz”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 2015, 1-33.
- Uygun, Mehmet, *Sanatta Orijinallik Orijinal Sanatçı Kişiliğe Psiko-Astrolojik Yaklaşım*. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Vergote, Antoine, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, (Çev. Veysel Uysal), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Vikipedi Özgür Ansiklopedi, “Ruh”. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ruh>. (Erişim Tarihi: 27.06.2022).
- Weber, Robert Philip, *Basic Content Analysis*, London 1989.
- Yasa, Metin, “Güzellik Kanıtı ve Taşıdığı Felsefi Değer”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2004.
- Yazoğlu, Ruhattin, “Ölümsüzlük İncanın Dayandığı Temeller”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4 (2), 2004, 289-294.
- Yazoğlu, Ruhattin, *Dinî Çoğulculuk Sorunu John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Yazoğlu, Ruhattin, *Ruh, Ölüm ve Ötesi Gazâlî Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Yorulmaz, Hüseyin, *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*, Hat Yayınları, İstanbul 2015.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Birkan YAĞIZ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurum	Fetih Anadolu Lisesi-Ankara
İletişim	
E-Posta Adresi	